

A ROMA NÉPESSÉG TERMÉKENYSÉGÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA NÉGY KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ORSZÁGBAN*

Szabó Laura – Spéder Zsolt

ÖSSZEFOGLALÓ

Elemzésünkben a Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Szerbiában élő roma nők kohorsz termékenységet hasonlítjuk össze a nők iskolai végzettsége szerint a 2011. évi népszámlálási adatok segítségével. Továbbá megvizsgáljuk Magyarországon a termékenység és a nemzetiség közötti kapcsolatot olyan nők körében, akiknek eltérő az iskolai végzettsége és eltérő roma népességarányú lakóhelyen élnek.

A roma nők kohorsztermékenysége minden születési kohorszban és minden országban messze magasabb, mint a többségi nemzetiségű nők termékenysége. Ugyanakkor fontos látni, hogy ezt az összefüggést nagymértékben moderálja a nők iskolai végzettsége: a magasan képzett roma és nem roma nők termékenysége azonos, vagy nagyon hasonló.

A nők termékenysége nemcsak az iskolai végzettségükkel, hanem azzal is összefügg, hogy mennyire koncentrált a roma népesség a lakóhelyükön. Minél alacsonyabb a roma népesség koncentrációja egy területen, annál kisebb a különbség az ott élő roma és nem roma nők kohorsztermékenységében. A magyarországi népszámlálási adatok segítségével kimutattuk, hogy az iskolai végzettség és a roma népesség területi koncentrációja eltérő hatást fejt ki a nők termékenységére. A magasabb iskolai végzettségű nők körében sem az etnikai

* A tanulmány angol nyelvű változatai: Laura Szabó, Igor Kiss, Branislav Sprocha and Zsolt Spéder (2020): Fertility of Roma minorities in Central and Eastern Europe. Working Papers on Population, Family and Welfare. 34 (Sep. 2020). DOI: <https://doi.org/10.21543/WP.2020.34.>; Szabó, Laura; Kiss, Igor; Sprocha, Branislav; Spéder, Zsolt (2021): <https://www.comparativepopulationstudies.de/index.php/CPoS/article/view/383/339> Fertility of Roma Minorities in Central and Eastern Europe. In: Comparative Population Studies.Vol. 46 (2021): 387–424.

háttér, sem a roma népesség területi koncentrációja nem függ össze a nők termékenységi szintjével. Az alacsony iskolai végzettségű nők esetében azonban mind az etnikai háttér, mind a területi koncentráció összefügg a termékenységgel.

Kulcsszavak: roma népesség, kohorsz termékenység, iskolai végzettség, lakóhelyi koncentráció

Szabó Laura, tudományos munkatárs, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
E-mail: szabo@demografia.hu

Spéder Zsolt, tudományos tanácsadó, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
E-mail: speder@demografia.hu

BEVEZETÉS

Mind a szakértők, mind a szélesebb olvasóközönség körében egyetértés van abban, hogy a roma népesség termékenysége európai viszonylatban magas (Kalibova, 2000; Kemény és Janky, 2003; Vaňo, 2002; Vaňo és Haviarová, 2003; Šprocha, 2017). A roma nők termékenységével kapcsolatos adatokat azonban gyakran csak megbecsülik (Hablicsek, 2007; Vaňo, 2002), így rendszeresen kritika alá esik vagy a roma népesség körülhatárolásának korlátjai (Kalibova, 2000; Durst, 2006), vagy az (antropológiai) esettanulmányok eredményeinek túlzott általánosítása miatt. Ebben az elemzésben mi a – szintén kritika tárgyát képező – népszámlálási adatokból indulunk ki, és a roma nemzeti kisebbség, illetve a nem roma népesség átlagos gyermekszámát hasonlítjuk össze négy kelet-közép-európai országban. Tudjuk, hogy a népszámlálási adatok segítségével a roma nemzeti kisebbségnek csak egy részét vagyunk képesek lehatárolni, de feltételezzük, hogy ha nemzetközi összehasonlításban vizsgáljuk a termékenységi adatokat, az lehetővé teszi, hogy jobban megérthessük a roma nők termékenységére jellemző trendet. Elsősorban ez motivál bennünket, de nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy ritka az olyan elemzés, amely a roma kisebbség termékenységi magatartását vizsgálja nemzetközi összehasonlításban, és felveti azt a kérdést, hogy van-e országonként különbség a többségi nemzetiség és a roma kisebbség termékenységi magatartásában. A roma nők termékenységének vizsgálata önmagában is releváns demográfiai kutatási kérdés, mivel egyes

csoportjainak eltérő a termékenysége: lehetnek különbségek aszerint, hogy hol élnek (melyik országban, régióban, településen) és aszerint is, hogy milyen társadalmi-demográfiai csoporthoz tartoznak. Ebben a tanulmányban azt mutatjuk be, hogy mennyire hasonló vagy eltérő a roma kisebbségi nők termékenysége a többségi társadalomhoz tartozó nőkéhez képest négy szomszédos országban, Magyarországon, Romániában, Szerbiában és Szlovákiában, és ezen országok közötti hasonlóságokat vagy különbségeket hogyan módosítják – ha egyáltalán módosítják – az olyan jellemzők, mint születési kohorsz vagy iskolai végzettség. Az utóbbit kulcsfontosságú strukturális jellemzőnek tartjuk, amely erősen meghatározza az egyén társadalmi-gazdasági helyzetét, a munkaerőpiaci sikert és az anyagi jólétet (bár fontos az iskolai végzettség és termékenység között létező endogenitási probléma is). Nem mellesleg ez az a társadalmi háttérrel jól leképező proxyváltozó, amelyet mind a négy elemzett országban viszonylag összehasonlítható módon operacionalizálni is tudtunk.

Mivel a gyermekvállalási magatartást nemcsak a strukturális tényezők, hanem a nők és családjaik közvetlen szomszédságában élő csoportok szubkultúrája is befolyásolja (*lásd később a kisebbségek termékenységi magatartásának hipotéziseit*), ebben a tanulmányban azt is körüljárjuk, hogyan alakul Magyarországon a termékenység és a lakóhelyi etnikai koncentráció viszonya az etnikai hovatarozás és az iskolai végzettség függvényében. Az iskolai végzettség és az etnikai koncentráció együttes vizsgálata talán hozzájárulhat ahhoz, hogy a termékenységi viselkedésben szétszálazzuk az iskolai végzettségen keresztül mért társadalmi struktúra, valamint az etnikai koncentráción keresztül mért kultúra szerepét (Forste és Tienda, 1996; Kulu et al., 2019).

Tanulmányunkban először röviden bemutatjuk a kisebbségek termékenységgel kapcsolatos szakirodalmat és hipotéziseket. Kutatási kérdésünk mellett elsősorban olyan korábbi kutatásokra összpontosítunk, amelyek az egy adott társadalomban több generáció óta jelen lévő kisebbségek termékenységi viselkedését elemzik (Goldscheider és Uhlenberg, 1969; Haug et al., 1998; Kalibova, 2000; Zakharov, 2008, 2017; Archangelskiy, 2019). Ezután összefoglaljuk a kimondottan a roma népesség termékenységére vonatkozó szociológiai és antropológiai elemzéseket. Ezt követi a kutatási módszertan leírása, majd a kutatási eredményeink bemutatása. Az etnikai többség és a roma kisebbség termékenységi különbségeit – születési kohorsz és iskolai végzettség szerint – nemzetközi összehasonlításban közöljük, majd az iskolai végzettség és az etnikai koncentráció együttes hatását a magyarországi népszámlálási adatokon elemezzük. A tanulmányt összegzéssel és az elemzési korlátok bemutatásával zárjuk.

KISEBBSÉGEK TERMÉKENYSÉGI MAGATARTÁSÁNAK HIPOTÉZISEI

A többségi társadalom, illetve az etnikai kisebbségek eltérő termékenységét magyarázó hipotézisek alapvetően három útvonalat követnek (Haug et al., 1998, 2000). Ezek az elméleti perspektívák azonban egymástól nem teljesen elszigeteltek.

A kisebbségek termékenységi magatartásával kapcsolatos korai kutatások a csoportok közötti *társadalmi-gazdasági jellemzők* szerinti különbségekre fókuszáltak. Ennek a gondolkodásmódnak nagy hagyománya volt az Egyesült Államokban, mivel a különböző etnikai csoportok (afro-amerikaiak, írek, japán amerikaiak, zsidók) termékenysége már hosszú ideje eltért a többségi társadalom termékenységétől (Goldscheider és Uhlenberg, 1969; Sly, 1970; Kennedy, 1973; Johnson és Nishida, 1980; Day, 1984). Ebben a megközelítésben a kutatók azt feltételezik, hogy a többségi és kisebbségi népesség termékenységi szintjében mutatkozó különbségek az egyének társadalmi jellemzőitől függnek, például az iskolai végzettségtől vagy jövedelemtől. Azaz, úgy vélik, hogy ha az egyes csoportok hasonlóak lennének a társadalmi-gazdasági jellemzőik alapján, akkor a termékenységi szintjük is hasonló lenne. Ez a hipotézis a modernizációs vagy a hosszú távú asszimilációs megközelítést alkalmazza: egy kisebbségi személy idővel megtanulja és elfogadja a többségi társadalom normáit, asszimilálódik, igaz, a változás üteme a kisebbségi személy társadalmi-gazdasági háttérétől függ (Dubuc, 2017; Martin, 2020; Kulu et al., 2019). A magasan képzettek az elsők, akik a termékenységi szintjüket a többségi társadalom termékenységéhez igazítják (Johnson, 1979). Az empirikus kutatások azonban meglehetősen ellentmondásos eredményekre jutottak (Goldscheider és Uhlenberg, 1969; Shain, 2018; Wilson, 2019, 2020; Šprocha és Tišliar, 2019). A saját eredményeink akkor támasztanak alá ezt a hipotézist, ha azt találjuk, hogy – az iskolai végzettséget használva a társadalmi-gazdasági helyzet mutatójaként – az azonos iskolai végzettségű roma és nem roma nők termékenysége hasonló.

Amikor Goldscheider és Uhlenberg (1969) az Egyesült Államok 1960-as népszámlálási adatait elemezték, azt találták, hogy a magasan képzett (nem fehér etnikumú) kisebbségi nők termékenysége alacsonyabb, mint a magasan képzett és többségi társadalomhoz tartozóké. Ekkor fogalmazták meg a *kisebbségi csoport státusz* hipotézisüket. Mivel egy kisebbségi csoport tagjainak a mobilitását diszkrimináció, kirekesztés és egyéb korlátok nehezítik, akkor tudnak magasabb társadalmi státuszt elérni – lehet sikeres a felfele mobilitásuk –, ha erőforrásaikat jól használják ki, és ennek egyik eszköze az, ha kevesebb gyermeket szülnék (Kulu et al., 2019; Wilson, 2019, 2020; Martin, 2020). Ugyanakkor

ismert az a jelenség is, hogy a leghátrányosabb helyzetű csoportok – akiknél egymásra tevődik a lakóhelyi, az oktatási és a munkaerőpiaci szegregáció, és így szinte kizárt a kitörés lehetősége –, nem tudják csökkenteni a gyermekeik számát. Hiszen ha több gyermekük van, akkor annak is nagyobb az esélye, hogy a társadalmi és gazdasági kilátásaik javulnak a gyermekeken keresztül; a több gyermek akár a diszkrimináció ellen is biztosítékul szolgálhat (lásd a “kritikus tömeg” Goldscheider, 2006; vagy a “méhen belüli fegyver” érveket Bezin et al., 2018; Chabé-Ferret és Ghidi, 2013 tanulmányaiban). Ritchey (1975) empirikus kutatásában adatokkal támasztja alá, hogy egy etnikai kisebbség termékenysége akkor a legalacsonyabb, ha ez a kisebbség az etnikai hierarchia magasabb fokán áll, és létszáma alapján elvész a többségi társadalom tagjai között, így erőteljes strukturális asszimiláció veszélyezteteti. Mások pedig azt bizonyították, hogy egy kisebbség termékenysége akkor magas, ha a tagjai koncentráltan élnek olyan, egymással szolidaritást vállaló kulturális enklávékban, ahol a csoportnorma nem ítéli el, nem bünteti (például gazdaságilag), hanem inkább ösztönzi a magas termékenységet (Durst, 2011; Husz, 2011; Šprocha és Bleha, 2018; Šprocha és Tišliar, 2019; Battaglia et al., 2017). A kisebbségi státusz hipotézisét akkor támasztanák alá a saját adataink, ha azt találnánk, hogy a magasan képzett roma nők termékenysége alacsonyabb, mint a magasan képzett nem roma nőké, és ha a többségében roma környezetben élő roma nők termékenysége – iskolai végzettségtől függetlenül – magasabb, mint más roma nőké. Hoóz István Baranya megyei kutatásai (1968, 1973) már jeleztek ehhez hasonló összefüggést. A sellyei járásban kutatva már 1964-ben utalt arra, hogy „Ahol a cigányság életkörülményei csaknem egyeznek a falusi lakosságéval, ott feltehetően nyers születési arányszámai is megközelítik a nem cigány lakosságét” (Hoóz, 1964:233).

Bár a társadalmi-gazdasági jellemzők magyarázhatják a csoportok eltérő termékenységét, ezek kontrollálása után is jelentős különbségek maradtak fenn néhány elemzés tanúsága szerint (Andorka, 1987; Kulu et al., 2019; Wilson, 2019, 2020; Forste és Tienda, 1996; Wilson és Kuha, 2018; Kulu és Hannemann, 2016a, 2016b; Šprocha és Tišliar, 2019). A termékenységi hipotézisek közül a harmadik, a *szubkulturális magyarázat* szerint azért térnek el egymástól egyes csoportok termékenységi mintázatai, mert ezeknek a csoportoknak eltérő családalapítási és gyermekvállalási szokásaik vannak. Egyrészt az egyéni attitűdöket és a viselkedést befolyásolja az egyén közvetlen szomszédságának vagy közösségének normatív környezete. Másrészt a kulturális szokások (értékek, ideák, normák, elvárások) meghatározzák a szexuális magatartást, a fogamzásgátló módszerek használatát, a párkapcsolat kialakításának módját, idejét, vagy a különböző házassági minták elfogadását is, és ezeken keresztül is befolyásolhatják a termé-

kenységet. Wilson és Kuha (2018) például a gyermekkori szocializációs hipotézist tesztelve azt találta, hogy azon bevándorlók termékenysége, akik még gyermekként érkeztek egy országba, és így korán kapcsolatba kerültek a fogadó társadalom kulturális normáival, kevésbé tért el az őshonos népesség termékenységétől. Kulu és Hannemann (2016a) elemzéseiből azt szűrtük le, hogy az Egyesült Királyságban született (pakisztáni, bangladesi) kisebbségi nők termékenysége azért magasabb, mint a fogadó népességé, mert magasabb a többedik, azaz a második, harmadik és negyedik gyermeket szülő nők aránya, ami szintén a kulturális szokásokkal függ össze. Ezek a szerzők arról is beszámolnak, hogy a bevándorló nők párkapcsolati mintázatai jelentősen eltérnek a fogadó társadalométól és egymástól is (Kulu és Hannemann, 2016b). A konzervatív családi mintázattal rendelkező országokból érkező bevándorlók körében (pl. Törökországból, Dél-Ázsiából) magas a házasságot kötők, alacsony a házasság nélkül együttélők aránya, és kevésbé valószínű a válás. Mindeközben néhány Európán kívüli bevándorló csoport körében a rugalmasabb párkapcsolati minták dominálnak (pl. a karibi, szubszaharai afrikai és latin-amerikai bevándorlók körében). Úgy gondoljuk, hogy a szubkulturális hipotézist akkor erősítenék meg a saját adataink, ha azt találnánk, hogy iskolai végzettségtől függetlenül a roma többségű környezetben élő roma nők termékenysége magasabb, mint azon roma nőké, akik környezetében több a nem roma. A szubkulturális környezetnek való kitettséget a roma népesség etnikai koncentrációjával vizsgálhatjuk. Értelmezésünk szerint az alacsonyabb iskolai végzettségű nők esetében a kisebbségi hipotézis és a szubkulturális hipotézis nem igazán választható külön egymástól (Milewski, 2007).

Fontos kiemelni, hogy az elemzésünk nem képes statisztikailag tesztelni a fent említett három hipotézist, mivel a népszámlálási adatok változókészlete korlátozott, ráadásul a keresztmetszeti adatok nem igazán használhatók ok-okozati összefüggések feltárására. Mégis úgy véljük, hogy az etnikai hovatartozás mellett az iskolai végzettség szintjét és az etnikai koncentráció mértékét együtt vizsgálva fontos adalékkal szolgálhatunk a roma nők termékenységének strukturáltságáról. Az iskolai végzettség kulcsfontosságú társadalmi-gazdasági jellemző, amely szorosan összefügg a munkaerőpiaci sikerrel és az anyagi jóléttel. A tanulmányunkban használt etnikai koncentráció mértéke pedig sikeresen ragadhatja meg a többségi (vagy akár kisebbségi) normatív környezetnek való kitettséget, ezért a szubkulturális hatások mutatójaként is működhet. Véleményünk szerint ezen tényezők együttes bevonása a négy fentebb említett célországban a roma és nem roma nők termékenységi különbségeinek vizsgálatánál hozzáegíthet ahhoz, hogy részlegesen megerősítsük (vagy felülbíráljuk) a kisebbségek termékenységével kapcsolatos hipotéziseket.

ÁTTEKINTŐ A ROMÁK TERMÉKENYSÉGÉRŐL

A ROMA NÉPESSÉG A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ORSZÁGOKBAN

A FRA, az UNDP, a Világbank és az Európai Bizottság közös, több országot átölelő (11 EU-tagállamon kívül hat EU-n kívüli országra, Nyugat-Balkánra és Moldovára is kiterjedő) Roma 2011 kutatása egyértelműen a roma népesség diszkriminációjára és társadalmi kirekesztésére utal.¹ Az adatgyűjtésük után a konzorcium azt a következtetést fogalmazta meg, hogy „A romák [...] a rasszizmus, a diszkrimináció és a társadalmi kirekesztés áldozatai. A kutatásban részt vevő romák közül minden harmadik munkanélküli, 20%-uknak nincs egészségbiztosítása, 90%-uk pedig a szegénységi küszöb alatt él. Sokan közülük a hétköznapi életben előítéletekkel, intoleranciával, diszkriminációval és társadalmi kirekesztéssel szembesülnek. Marginalizálódva, többnyire rendkívül rossz társadalmi-gazdasági körülmények között élnek” (FRA, 2012:3). A roma népesség nemcsak a marginalizálódása, hanem a demográfiai összetétele miatt is eltér a Kelet-Közép-Európában élő nem roma népességtől. Míg a kelet-közép-európai népességre az idősek magas és a gyermekek alacsony aránya jellemző, addig a roma közösségeket a magas gyermekszám és az idősek alacsony aránya jellemzi.

Ezek a tendenciák Magyarországon, Romániában, Szlovákiában és Szerbiában is megfigyelhetők (*1. táblázat*). Emellett a roma népesség messze nagy többsége alacsony iskolai végzettségű, alig 1–2% körükben a felsőfokú végzettségűek aránya (*1. melléklet*).

¹ Fontos, hogy az FRA/UNDP/Világbank/EC 2011-es roma felmérés eredményei csak azokra a romákra vonatkoznak, akik az országos átlagnál nagyobb roma sűrűségű területeken élnek, szegregált és hátrányos helyzetű térségekben, akiket (talán) jobban fenyeget a kirekesztés és elszegényedés. Azaz az eredmények nem reprezentatívak a teljes roma népességre nézve. Természetesen ettől még a felmérés megbízható adatforrás a roma integrációs programok követéséhez és ellenőrzéséhez (FRA 2011).

1. táblázat. A roma és a többségi népesség nemi és életkori szerkezete

(%)

	Férfi					Nő				
	0–14 éves	15–49 éves	50–64 éves	65+ éves	Összesen, fő	0–14 éves	15–49 éves	50–64 éves	65+ éves	Összesen, fő
Nem roma népesség										
Magyarország	15,3	49,6	21,1	14,0	3.875.571	13,0	43,6	21,9	21,6	4.352.728
Románia	15,3	50,2	20,4	14,1	8.172.326	13,7	45,4	21,3	19,6	8.620.542
Szlovákia ^b	15,7	54,5	19,9	9,9	2.102.887	14,0	49,9	20,7	15,4	2.249.888
Szerbia	14,4	47,2	23,0	15,4	2.918.647	13,0	43,9	23,3	19,7	3.069.503
Roma népesség										
Magyarország ^a	33,3	54,6	10,2	1,9	156.094	32,2	54,4	10,4	2,9	152.863
Románia	33,9	53,1	10,0	3,0	316.055	33,3	51,2	10,8	4,7	305.518
Szlovákia ^b	39,7	50,2	8,4	1,7	53.721	39,1	49,6	8,7	2,5	52.017
Szerbia	32,2	51,2	13,1	3,4	75.042	32,1	50,0	13,4	4,6	72.562

^a Magyarország: a roma nemzetiségű egyének azok, akik első vagy második nemzetiségként magukat romának vallották.

^bSzlovákia: 677 szlovák és 38 roma nemzetiségű személy esetében hiányzik az életkor adata.

Forrás: 2011. évi népszámlálás, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szerbia. Teljes népességi adatok.

ROMÁK ÉS NEM ROMÁK TERMÉKENYSÉGE

A kelet-közép-európai országokban élő roma népesség termékenységére vonatkozó becslések népszámlálási, kérdőíves felmérések, illetve kvalitatív esettanulmányok adatain alapulnak. Ismereteink szerint eddig csak Kalibova (2000) hasonlította össze a Magyarországon, Bulgáriában, Csehországban, Romániában, Szlovákiában, Szlovéniában és Észak-Macedóniában élő roma nők termékenységi adatait az 1990–1994. évi népszámlálási adatok segítségével, és úgy számolta, hogy a roma termékenység a teljes népesség termékenységi arányának körülbelül a kétszerese (2. táblázat).

A Kemény István által vezetett 1971-es, 1993-as és 2003-as roma felmérések szerint – amelyek a romák strukturális helyzetét vizsgálta a magyar társadalomban, és azokat tekintette romának, akiket a környezetük annak definiált – a roma népesség teljes termékenységi rátája (TTA) 3,0 körül mozgott 1999–2002 között, míg a magyar társadalomé akkor 1,3 volt (Kemény et al., 2004). A magyar népszámlálási adatok felhasználásával Hablicsek

(2007) a 2001. évi roma TTA-t 3,12-ra becsülte. Egy korábbi becslésünk szerint (Obádovics et al., 2019), amelyet a 2011. évi népszámlálási adatokon végeztünk, a romák teljes termékenységi rátája kétszerese volt a nem roma népességének (2,6, illetve 1,3). Durst (2006) antropológiai esettanulmányában pedig – amelyet a 2000-es évek elején végzett Magyarországon egy roma többségű településen – a roma nyers termékenységi ráta 3,5-szerese volt a teljes népesség termékenységi arányának (34,8%, szemben a 9,7%-al, Durst, 2006: 54.). Ugyanakkor az egyik szomszédos településen – ahol a helyi romák integrációja évtizedek óta magasabb szintű volt – a termékenységük lényegesen alacsonyabb volt, mint a szomszédos, de szegregált településen élő romáké (Durst 2006: 178).

A roma és a nem roma népesség termékenységi különbségeit a szomszédos országokban is többen dokumentálták. Šprocha (2017) a 2011. évi szlovákiai népszámlálási adatok alapján jelezte, hogy az 1960-as évek második felében született roma nők kohorsz termékenysége 3,5 körüli, míg a nem romáké 2,1. Sobotka et al. (2008) az UNDP/ILO 2001-es felmérési adatait használva pedig azt mérte, hogy Csehországban, a legtöbb korcsoportban a roma nők körében született gyermekek száma 2-vel vagy annál nagyobb mértékben haladta meg az összes nő által szült gyermekek számát. Az 1952 előtt született roma nőknek átlagosan 5,3 gyermekük született, szemben a teljes népesség 2,1-es rátájával. Bulgáriában Koytcheva és Philipov (2008) a 2001. évi népszámlálási adatok alapján azt becsülték, hogy a bolgár etnikai többségnél a 2000. évi TTA 1,1 volt, szemben a török kisebbségi nők 2,1-2,3-es és a roma nők 3 körüli értékével.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a roma és nem roma nők termékenységi különbségeinek összehasonlítása félrevezető, ha figyelmen kívül hagyjuk a két csoport eltérő demográfiai összetételét.

2. táblázat. A roma népesség és a többségi társadalom termékenységének összehasonlítása

Forrás	Referenci-időszak	Terület	Módszertan	Többségi társadalom termékenysége	Roma nők termékenysége	
				nyers termékenységi ráta, %		
Kalibova (2000: 187-189) ^a	1990-1994	Bulgária	cenzus, önbevallás	Bulgária	11	25
		Csehország		Csehország	13	25,1
		Magyarország		Magyarország	12	28
		Románia		Macedónia ^c	15,1	22
		Szlovákia		Románia	14,5	31
		Szlovénia		Szlovákia	15	31
Macedónia ^c	Szlovénia	12	29			
Kemény, Janky (2003)	1999-2002	Magyarország	survey, külső minősítés	TTA ^d 1999-2002: 1,3	TTA ^d 1999-2002: 3,0	
Hablicsek (2007:12)	2001	Magyarország	cenzus, önbevallás	átlagos gyermekszám: 1,3	átlagos gyermekszám: 2,9	
Durst (2006: 54, 92) ^b	1999-2004	Magyarország	antropológiai kutatás, önbevallás	termékenységi ráta (Magyarország): 9,7‰	termékenységi ráta ("Lápos"): 34,8‰	
				TTA ^d 1999-2002 (Magyarország): 1,3	TTA ^d 1999-2002 ("Lápos"): 5,7	
Šprocha (2017:122)	2011	Szlovákia	cenzus, önbevallás	kohorsz termékenység: c1965: 2,1	kohorsz termékenység: c1965: 3,5	
Potancoková et al. (2008:990)	2002	Szlovákia	születési regiszter adatok	TTA ^d 2002: 1,19	TTA ^d 2002: 3,1	
Sobotka et al. (2008:425)	2001	Csehország	UNDP/ILO 2001 survey, önbevallás	kohorsz termékenység, 1952 előtt született kohorszok: 2,1	kohorsz termékenység, 1952 előtt született kohorszok: 5,3	
Koytcheva, Philipov (2008:373)	2001	Bulgária	cenzus, önbevallás	TTA ^d 2000: 1,1	TTA ^d 2000: 3,0	

^a Kalibova (2000:187, 189) az adatokat a 9. és 11. ábráról olvastuk le.

^b Durst (2006:54, 92): három észak-magyarországi, többségében roma népességű település antropológiai kutatásának adatai ("Lápos", "Bordó", "Palóca").

^c Macedónia pontos elnevezése az elemzés idején: Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság.

^d TTA = teljes termékenységi arányszám.

Megjegyzés: a "c" a születési évszám előtt a születési kohorsz jelölésére szolgál.

Saját szerkesztés.

A ROMA NÉPESSÉGEN BELÜLI TERMÉKENYSÉGI KÜLÖNBSÉGEK

A roma kisebbség népesedési folyamatait elemző tanulmányok folyamatosan felhívják a figyelmet a közösségen belüli különbségekre, amelyeket vagy területi-földrajzi tényezőknek (például településtípus vagy szegregáció mértéke), vagy strukturális sajátosságoknak tulajdonítanak.

Területi-földrajzi különbségek

A roma népesség termékenységének területi különbségeiről több magyarországi kutatás is beszámolt (3. táblázat). Egy 2001-es felmérés alapján a roma népesség teljes termékenységi arányszáma (TTA) 2,6 körül volt Északkelet-Magyarországon, míg Délnyugat-Magyarországon 2,1 (Husz, 2011). Durst Judit (2006) már fentebb hivatkozott, két szomszédos magyarországi faluban végzett antropológiai vizsgálata a szegregáció fontosságát hangsúlyozza: míg egy túlnyomórészt roma településen a teljesen szegregált romák átlagos gyermekszáma 5,8 és a kevésbé szegregált romáké 2,9 volt, addig egy szomszédos településen, ahol a romák évtizedek óta integráltan élnek, a termékenység egyértelműen alacsonyabb volt (3,00).

A szlovákiai népesség elemzése is rámutat a területi szegregáció és a termékenység közötti szoros kapcsolatra: a szegregált és gazdaságilag elmaradott településeken élő roma népesség termékenysége jóval magasabb, mint az országos átlag (Šprocha és Bleha, 2018). 2002-ben Szlovákiában a TTA 1,19, a roma népesség esetében pedig 3,1 volt, de az integrált romák TTA-ja 1,3, a részben integrált romáké 3,0, a szegregált romáké pedig 4,6 volt (Potančoková et al., 2008: 990). Šprocha és Ďurček (2017) is azt találta, hogy jelentős különbségek vannak a szlovákiai roma nők kohorsztermékenységében aszerint, hogy városi vagy vidéki területeken, az ország nyugati vagy keleti részén, illetve aszerint, hogy kisebb vagy nagyobb lélekszámú településeken élnek (Šprocha és Ďurček, 2017: 111.). Battaglia és szerzőtársai (2017) a belgrádi roma lakosság körében vizsgálták a termékenységi különbségeket, és azt állapították meg, hogy egy adott városrész termékenységi rátája a romák koncentrációjától függ: a kevés romát számláló környékeken háztartásonként 2,7 gyermek él, a többnyire roma lakosságú városrészekben ez az arány 3,2, míg a teljesen romák lakta környékeken 3,6.

3. táblázat. Termékenységi különbségek a roma nők körében (területi)

Forrás	Referencia-időszak	Terület	Mérési módszer	Többségi társadalom termékenysége	Roma nők termékenysége
Husz (2011:13)	2001	Magyarország	survey	átlagos gyermekszám, Magyarország: északkelet: 1,7 délnyugat: 1,8	északkelet: 2,6 délnyugat: 2,1
Durst (2006:86) ^a	2000–2004	Magyarország	antropológiai kutatás, önbevallás	átlagos gyermekszám, 1951–1969 között született nők: nem romák: 2,4	szegregált romák: 5,8 asszimilált romák: 2,9
Šprocha, Ďurček (2017:111)	2011	Szlovákia	cenzus, önbevallás	átlagos gyermekszám, 45–49 éves nők: városok: 3,44 falvak: 3,82	Nyugat-SK: 2,65 Közép-SK: 3,12 Kelet-SK: 4,03
Potancoková et al. (2008: 990)	2002	Szlovákia	születési regiszter adatok	TTA ₂₀₁₀	integrált romák: 1,3 parciálisan integráltak: 3,0 szegregált romák: 4,6
Battaglia, Chabé-Ferret, Lebedinski (2021:244)	2010	Szerbia, Belgrád	survey/iskolai adatok	gyermekének száma / háztartás, olyan településeken, ahol a romák száma:	alacsony: 2,8; többség roma: 3,2; csak romák: 3,6

^a Durst (2006: 86): 3 észak-magyarországi, többségében roma népességű település antropológiai kutatásának adatai (főleg "Láposon", n=450; és még két kisebb faluban). Saját szerkesztés.

Strukturális tényezők

Az etnikai szegregáció és termékenység összefüggéseinek vizsgálatakor az elemzők olyan változókat vonnak be elemzéseikbe, mint az alacsony gazdasági aktivitás, a magas munkanélküliség, vagy az átlag alatti oktatási színvonal. Durst (2006) – aki a „Szegénység, etnicitás és gender” című nemzetközi összehasonlító vizsgálat magyarországi adatait elemezve a szegregációra is fókuszált² – a szegénység okainak feltárása kapcsán elemzéseiben az iskolai végzettség fontosságát emelte ki. Azt találta, hogy a romák és a nem romák termékenységében meglévő különbségek attól függenek, hogy a nők elvégezték-e legalább az alapfokú iskolát vagy sem. Azon románknál, akik nem végezték el az általános iskola 8 osztályát, az átlagos gyermekszám 3,66, míg a hasonló végzettségű nem romák körében 2,65 (4. táblázat). Azoknál a románknál és nem románknál, akik elvégezték legalább az általános iskolát, az átlagos gyermekszám megegyezett (2,2–2,21). A 2011. évi népszámlálási adatokból mi is azt számoltuk, hogy az iskolai végzettség nagyon szorosan összefügg a termékenységgel, különösen az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezőknél. Míg az alacsony végzettségű roma nők (befejezett 8 osztály vagy ennél kevesebb) TTA-ja 2010-ben 2,79, addig a szakképzettséggel, vagy annál magasabb végzettséggel rendelkező romák körében alig 1,79 volt, ami már jóval a termékenységi reprodukciós szint alatt van (Obádovics et al., 2019; Spéder, 2022). Ebben az az időszakban az ilyen iskolai végzettségű csoportokban a magyarországi TTA-adatok 1,81, illetve 1,21-et tettek ki (Obádovics et al., 2019).

Habár Preda (2010) dél-romániai esettanulmánya a roma népességen belüli területi egyenlőtlenségekről számol be, a roma közösségeket azok strukturális helyzete alapján (konkrétan foglalkozásuk alapján) csoportosítja. A famegmunkáló, téglagyártó klánokban és az urszárok között nagyon magas termékenységi arányokkal találkozott (családonként több mint négy gyermekkel). Ezek a csoportok nagyon szegényes körülmények között éltek, az iskolai végzettségük, a szociális ellátásuk szintje alacsony, míg a jövőbeli kilátásaik rosszak voltak. Bemutatott más, közepes termékenységű roma közösségeket is, ahol családonként 2–3 gyermek volt: ezek a rézműves, famegmunkáló, urszár, téglagyártó és ezüstműves klánok városi környezetben éltek, és a valamennyire magasabb iskolai végzettségük miatt többféle jövedelmet nyújtó lehetőséggel élhettek, mint vidéki társaik.

²A „Szegénység, etnicitás és gender” című nemzetközi összehasonlító vizsgálat keretében végzett kérdőíves felméréssel gyűjtött magyarországi adatok között a roma súlyozott minta nagysága 603 volt (Durst, 2006: 32).

4. táblázat. Termékenységi különbségek a roma nők körében (iskolai végzettség és foglalkozás szerinti)

Forrás	Referencia-időszak	Terület	Mérési módszer	Többségi társadalom termékenysége	Roma nők termékenysége
				átlagos gyermekszám, 35 éves és annál idősebb nők iskolai végzettség szerint:	
Durst (2006:32) ^a	1999–2000	Magyarország	survey, önbevallás	8 osztály alatt: 2,65 8 osztály+: 2,2	8 osztály alatt: 3,66 8 osztály+: 2,21
				TTA ₂₀₁₀	
Obádovics et al. (2019:20).	2011	Magyarország	cenzus, önbevallás	min. 8 osztály: 1,81 szakmunkás+: 1,21	min. 8 osztály: 2,79 szakmunkás+: 1,79
				gyermekek száma / család, roma klánonként:	
Preda (2010:107–110)	2002	Dél-Románia, Olténia	cenzus, önbevallás	<ul style="list-style-type: none"> – 4 település, famegmunkálók, téglagyártók, urszárok: 4,1 és annál több gyermek; – 17 település, gazdagabb rézművesek, famegmunkálók, urszárok, téglagyártók, ezüstművesek: 3,1–4 gyermek; – 14 település, városi környezetben: 2,1–3 gyermek 	

^a Durst (2006: 32): a „Szegénység, etnicitás és gender” című nemzetközi összehasonlító vizsgálat, amelyet Szelényi Iván vezetett 1999–2000-ben, a minta nagysága 603 fő volt Magyarországon; mind az önbevallás, mind a kérdezőbiztosi azonosítást használták a kutatás során. Saját szerkesztés.

MÓDSZERTAN

AZ ADATOK FORRÁSA: A NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK

Elemzésünk négy ország 2011. évi népszámlálási adatain alapul (*1. melléklet*). Míg Magyarországon teljeskörű, egyéni szintű népszámlálási adatok álltak rendelkezésünkre, addig Szlovákia, Románia és Szerbia esetében tabulált népszámlálási adatokkal dolgoztunk (a nők nemzetisége, születési kohorsza és iskolai végzettsége szerint abszolút számokat tartalmazó keresztáblákkal). Magyarország, Szlovákia és Szerbia esetében a teljes népességadatokon alapulnak a számításaink; Romániánál több elemzésnél csak a 10%-os IPUMS-minta (IPUMS, 2018) állt rendelkezésünkre. Ismereteink szerint a romániai IPUMS-minta reprezentatív volt születési kohorsz, etnikum és iskolai végzettség szempontjából.³ Az elmúlt és a legutóbbi népszámlálási adatok elemzési korlátairól több tanulmány is született. Ezek elsősorban arra hívják fel a figyelmet, hogy a népszámlálások csak a roma népesség harmadát, esetleg felét képesek számba venni, mert történelmi és politikai okokból többen nem vállalják fel etnikai identitásukat; illetve arra, hogy az önidentifikáció sem biztos, hogy mindig valós, hanem inkább a számlálóbiztosok minősítésén alapul (Kalibova, 2000; Durst, 2011; Husz, 2011; Messing, 2014; Kushen, 2015; Tátrai et al., 2017).

A romák azonosítása: elméleti megközelítések és technikai problémák

A szakirodalomban a roma népesség körülhatárolása alapvetően kétféleképpen történik. A megközelítések egyik része az önbevalláson, másik része pedig a külső minősítésen alapul. Az önbevalláson alapuló megközelítések az érintettek kinyilvánított identitásán nyugszik, legyen szó elsődleges, másodlagos, vagy kettős identitásról vagy nyelvi azonosságtudatról. A külső besorolás esetén a különböző környezeti ágensek (helyi szakemberek, ügyintézők, politikusok, kérdezőbiztos stb.) meghatározott, szükségszerűen nem azonos szempontokat

³ Az IPUMS-International 2011-es, 10%-os romániai adatai szisztematikus súlyozatlan mintából származnak, földrajzi-területi szempontból nincsenek klaszterezve (cluster sample), csak háztartások szerint. Az ilyen minták esetében alacsony a valószínűsége annak, hogy a varianciát alulbecsüljük; ami érvénytelen statisztikai következtetésekhez vezethetne. Ezekben az esetekben az egyetlen gond a háztartások csoportosulása, de kutatásunk egy adott szubpopulációra (30–59 éves anyákra) összpontosít, és nagy valószínűséggel egy háztartásban egy ilyen korú anya él (IPUMS, 2019a, 2019b).

alkalmazva sorolják be az érintetteket.⁴ A 2011. évi magyarországi, szlovákiai, romániai és szerbiai népszámlálások az önidentifikációt alkalmazták.

A népszámlálási kérdőívekben azonban több módszertani különbség is volt. Míg Szlovákiában, Romániában és Szerbiában egyetlen nemzetiségi kérdést tettek fel a számlálóbiztosok (vagy zárt, vagy nyitott formában, amit később egy változóba kódoltak), azaz csak egy identitást választhattak a válaszadók, addig Magyarországon lehetőség volt egy másodlagos identitás megnevezésére is (KSH, 2011). Így amikor a 2011. évi magyarországi adatokat hasonlítjuk a többi ország nemzetiségi adataihoz, értelemszerűen csak az első identitási kérdésre adott válaszokat elemezzük. Amikor nemzetközi összehasonlítás nélkül, csak a magyarországi adatok közötti összefüggéseket tárgyaljuk (például a termékenység és etnikai koncentráció kapcsolatát), akkor a mindkét identitáskérdésre, illetve az anyanyelvre és családban, baráti körben beszélt nyelvre vonatkozó válaszokat is figyelembe vettük (KSH, 2011), így egy nagyobb elemszámú roma kötődésű népesség körében végezhetjük elemzésünket.

A nemzetiségi kérdések kötelező / önkéntes jellegében is eltérő volt a népszámlálások módszertana. Míg Szlovákiában kötelező volt válaszolni rá, addig Magyarországon, Romániában és Szerbiában a nem kötelezően megválaszolható kérdések körébe tartozott (együtt az anyanyelvi, vallási és korlátozottsági kérdésekkel). A nemzetiségre vonatkozó kérdésre a válassz megtagadás aránya Szerbiában 3,5, Romániában 6,2, Szlovákiában 7,1, míg Magyarországon 14,7% volt (*1. melléklet*). Ez az adathiány azt is maga után vonja, hogy elemzéseink csak azokra a romákra érvényesek, akik felvállalták nemzetiségüket.

Azok, akik a nemzetiségi vagy nyelvi kérdésekre az adott többségi nemzeti-
iségi megnevezéssel válaszoltak (magyar, szlovák, román, szerb), de nem említették egyik kérdésnél sem a romát, őket nevezzük az elemzésben magyar, szlovák, román vagy szerb nemzetiségű népességnek.

A termékenység mérése

Az elemzés függő változója a nők élvészületett gyermekeinek átlagos száma egy adott születési kohorszban. Ez a termékenységi mutató alkalmas arra, hogy a különböző csoportok közötti különbségeket, illetve az időbeni változást

⁴ Anélkül, hogy belemennénk a részletekbe, megemlítjük, hogy Magyarországon az ezredfordulón heves vita folyt olyan kérdésekről, mint hogy ki a roma, hogyan lehet azonosítani a roma embereket, és hogy az etnikai vagy nemzetiségi kategóriákat objektíven meg lehet-e határozni (Havas, Kemény, Kertesi, 2000; Ladányi–Szelényi, 2000a, 2000b, 2000c; Krémer et al., 2010).

dokumentáljuk, azaz hogy a termékenység csökkenése a roma nők körében is megfigyelhető-e. Az országok közötti különbségeket vizsgálva a női születési kohorszok körében kiszámoltuk a gyermektelenek arányát is. Az élveszületett gyermekek számára vonatkozó népszámlálási kérdés a nők körében mind a négy országban a kötelező kérdések közé tartozott, háromban nincs is adathiány erre vonatkozóan. Azonban Szlovákiában a 30–59 éves nők 8,6, a hasonló korú roma nőknek pedig 12,1%-a nem válaszolt a kérdésre (*1. melléklet*). Az élveszületett gyermekeik számáról a népszámlálási kérdőívre válaszolók nyilatkoztak, azaz nem feltétlenül minden esetben a gyermeket szülő nők.

Születési kohorsz és életkor

Előző elemzéseink rámutattak a roma népesség alacsony várható élettartamára (Obádovics et al., 2019, Bálint, 2022). Hogy kiszűrhesük az ebből fakadó torzítást vagy szelektivitást, leszűkítettük az elemzési populációt. Azon nők termékenységét vizsgáljuk, akik 1952 és 1981 között születtek, azaz a 2011. évi népszámlálás idején 30–59 évesek voltak, és Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Szerbiában éltek (*1. melléklet*). Hat születési kohorszt képeztünk: 1952–1956, 1957–1961, 1962–1966, 1967–1971, 1972–1976, 1977–1981. Az 1952 és 1971 között született nők esetében tulajdonképpen már befejezett termékenységről beszélhetünk, mivel a 40 éves koruk után szülő nők aránya a vizsgált országokban viszonylag alacsony (Frejka és Sardon, 2003). A két legfiatalabb születési kohorsznál, az 1972 és 1981 között születetteknél még nem beszélhetünk befejezett termékenységről 2011-ben.

Iskolai végzettség

A nők iskolai végzettségét a népszámlálás időpontjáig befejezett legmagasabb iskolai végzettséggel mértük (azaz nem a szülés időpontjában jellemző iskolai végzettséggel). Három iskolai végzettségi csoportot különítettünk el: az alapfokú végzettségűekét, akiknek végzettsége legfeljebb alsó, érettségi nélküli középfokú (ISCED, 1997, 0–2); a középfokú (ISCED, 1997, 3–4), valamint felsőfokú végzettségűekét (ISCED, 1997, 5–6). Tisztában vagyunk az endogenitás-exogenitás problémájával, amikor az iskolai végzettség és a termékenység közötti összefüggéseket vizsgáljuk, jelen elemzésben az iskolai végzettséget exogén változóként kezeljük, és a válaszadó társadalmi-gazdasági háttérét leíró mutatóként használjuk.

Etnikai koncentráció a lakótömbben

Elemzésünkben az etnikai koncentrációt nem régiós vagy megyei szinten, hanem a népszámlálási adatállományon elérhető legkisebb, népszámlálási tömb szintjén mérjük. Azon személyek csoportját tekintettük egy adott területen élőknak, akik a népszámlálás idején egy népszámlálási tömbben éltek, ezek az utcák, természetes határok által körbezárt beépített területek, amelyek akár önálló számlálókörzetet, akár valamely számlálókörzet részét, vagy éppen több számlálókörzet részét is képezhetik. E területegységek a legutóbbi népszámlálás legkisebb területi építőkövei voltak. Ezeket a népszámlálási tömböket tekintjük elemzésünk lakótömbjeinek. A 2011. évi népszámlálási adatbázis Magyarországon összesen 183.398 lakótömböt azonosít be. És a roma népesség arányát egy-egy népszámlálási tömb össznépségén belül számoltuk ki. Ez az arány jelezheti, hogy mekkora a roma nők többségi társadalommal való találkozási felülete: azaz, hogy milyen mértékben lenne lehetőségük más nemzetiségű, vagy többségi nemzetiségű nőkkel és családokkal érintkezni, eltérő szokásokat, mintákat megismerni. Feltételezésünk szerint minél nagyobb a koncentráció, annál szorosabb a közösségi kontroll és a roma normákhoz való alkalmazkodás, és annál magasabb az átlagos gyermekszám. A roma népesség lakótömbökön belüli aránya alapján négy szintet különítettünk el: a 0 és 5% közötti; az 5 és 20% közötti; a 20 és 40% közötti, valamint a 40%-nál magasabb arányúakat.

EREDMÉNYEK

TERMÉKENYSÉGI KÜLÖNBSÉGEK ROMA ÉS NEM ROMA NŐK KÖZÖTT

A posztkommunista országokra jellemző termékenységi különbségeket már dokumentálták (Sobotka, 2011; Frejka, 2008). Szlovákiában és Romániában viszonylag magas volt a TTA; az 1990-es évek után pedig mind a négy itt elemzett országban bezuhant. Ez a tendencia látható akkor is, ha a termékenységet a születési kohorszok átlagos gyermekszámával mérjük. A legidősebb születési kohorsz (1952–1956) átlagos gyermekszáma 2,29 (Szlovákia) és 1,83 (Szerbia) között húzódik a négy vizsgált országban, míg a legfiatalabb születési kohorsz (1977–1981) esetében jóval alacsonyabb, 1,09 (Magyarország) és 1,30 (Szlovákia) közötti értékeket mértünk, igaz, utóbbi még nem befejezett termékenység (2. melléklet).

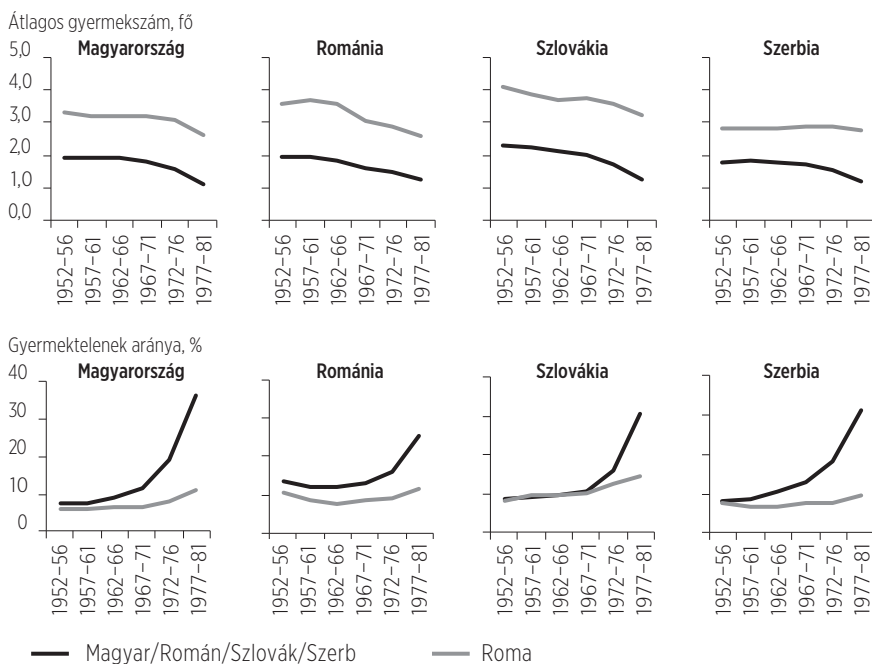
Amikor az adatokat nemzetiség szerinti bontásban vizsgáljuk, jól láthatók a romák és nem romák közötti különbségek. A roma nemzetiségű nők körében az élveszületett gyermekek átlagos száma jóval meghaladja a nem roma nők körében mért átlagokat minden születési kohorszban és minden országban (1. ábra, felső panel). A gyermektelen roma nők aránya a legtöbb születési kohorszban messze alacsonyabb, mint a nem roma gyermektelen nőké (1. ábra, alsó panel). Ez elsősorban a magyarországi magyar, romániai román és szerbiai szerb nők körében igaz, és kevésbé a szlovákiai szlovák nemzetiségű nőknél, ahol a nagy valószínűséggel befejezett termékenységű roma és szlovák nők (1952–1971 között születettek) körében a gyermektelenek aránya megegyezik.

Csak a befejezett termékenységű születési kohorszokat vizsgálva látható, hogy a roma nők átlagos gyermekszáma legalább 1,6-szerese és legfeljebb 1,9-szerese a nem roma nőkének (1. ábra). Azaz nem éri el a Kalibova (2000) által mért kétszeres arányt, amelyet az 1990–1994. évi népszámlálási adatok alapján becsült néhány kelet-közép-európai országban. Nem meglepő, hogy a magyar, szlovák, román és szerb nemzetiségű nők termékenységi mutatói nagyon hasonlóak, hiszen a kommunizmus idején a termékenység társadalmi és gazdasági feltételei hasonlóak voltak Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Szerbiában,⁵ akárcsak a piacgazdaságra való áttérés nehézségei, és ezek a tényezők minden országban a gyermekszülés elhalasztásához, majd alacsony termékenységhez vezettek. Meglepőbb (legalábbis számunkra), hogy a négy ország roma népességének termékenységi viselkedése sokkal inkább hasonlít egymásra, mint a saját lakóhelyén élő többségi társadalom viselkedésére. (A szlovákiai adatokat azonban torzíthatja, hogy az idősebb születési kohorszokhoz tartozó roma nők nagy részének nem ismerjük a gyermekszámát; lásd 3. melléklet). A szerbiai roma nők termékenysége részben eltér a többi országban élő roma nő termékenységétől: a szerbiai romák termékenységi szintje minden születési kohorszban a legalacsonyabb volt, és kohorszonként alig változott, miközben a másik három országban a roma nők termékenysége idővel csökken.

Nemcsak az átlagos gyermekszám, hanem a gyermektelen roma nők aránya az egyes születési kohorszokban is nagy hasonlóságot mutat a négy országban. A korai gyermekvállalás továbbra is jellemző a romákra, míg a nem roma 30–34 éves nők körében többé-kevésbé hasonlóan magas a gyermektelenek aránya mind a négy országban.

⁵ Az 1967-ben bevezetett kényszerítő termékenységi intézkedések Romániában kivételt jelentenek: ott magasabb termékenységet indukáltak (Muresan et al., 2008).

1. ábra: Átlagos gyermekszám, illetve a gyermektelen nők aránya születési kohorsz és nemzetiség szerint, 2011



Forrás: 2011. évi népszámlálás, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szerbia. Teljes körű népességi adatok. Saját számítás.

A ROMÁK ÉS A TÖBBSÉGI TÁRSADALOM TERMÉKENYSÉGE, ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINT

Az anya iskolai végzettsége az egyik legfontosabb magyarázó tényezőnek tűnik, amikor a termékenység társadalmi különbségeit vizsgáljuk (Jalovaara et al., 2019). Számításaink is megerősítik, hogy a nők iskolai végzettsége és kohorsztermékenysége között szignifikáns (fordított irányú) kapcsolat van, függetlenül lakóhelyük országától, a nemzetiségüktől és attól, hogy mikor születtek (2. ábra).⁶ A kohorsztermékenység az alapfokú iskolai végzettségű nők között a legmagasabb, míg a felsőfokú végzettségűek körében a legalacsonyabb, legyen

⁶ Nem szabad azonban megfeledkeznünk a magasan képzett roma nők alacsony számáról, különösen az idősebb születési kohorszokban (azaz arról, hogy a nevezők alacsonyak ezekben az esetekben). A magasan képzett roma nők száma születési kohorszanként Magyarországon 27–87 között, Romániában 4–24 között (IPUMS 10%-os minta), Szlovákiában 12–71 között és Szerbiában 6–46 között ingadozik.

szó roma vagy többségi nemzetiségű nőkről. Az iskolai végzettség és az átlagos gyermekszám közötti kapcsolat szorosabb a roma, mint a többségi nemzetiségű nők körében, mivel az alapfokú iskolai végzettségű roma nőknél az átlagos gyermekszám messze magasabb, mint a legfeljebb 8 általánost végzett többségi nemzetiségi nők körében, miközben a felsőfokú végzettségű roma és nem roma nők átlagos gyermekszáma azonos vagy nagyon hasonló.

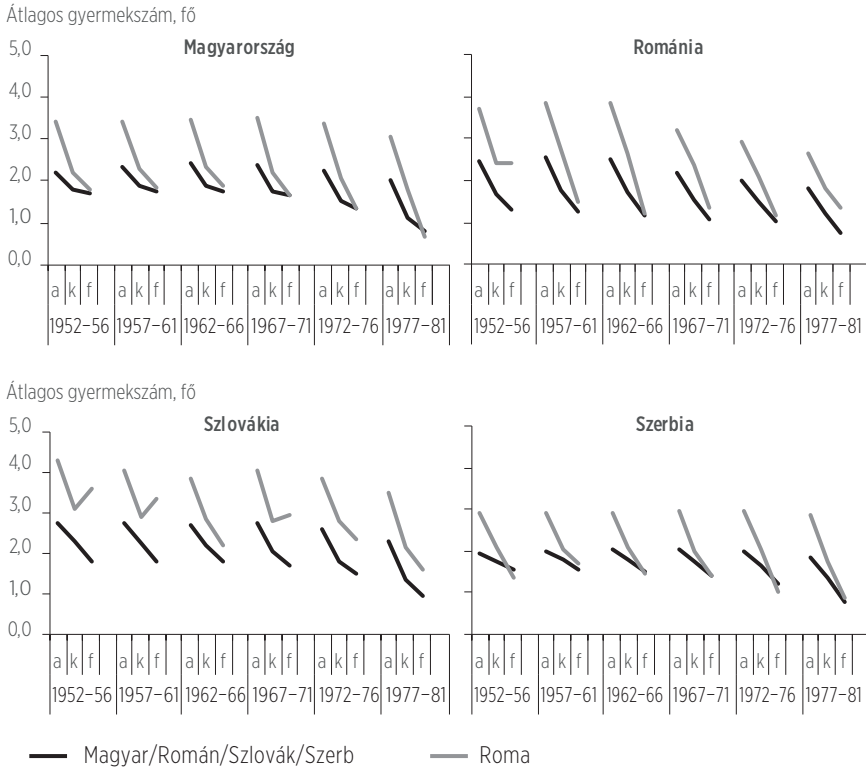
De mekkora ez a „nagy” különbség az alacsony iskolai végzettségű roma és nem roma nők termékenységében? Szemléltetésül lássuk az 1962–1966-ban született női népesség átlagos gyermekszámában mért különbségeket: Magyarországon 1,05, Romániában 1,30, Szlovákiában 1,17, Szerbiában pedig 0,89 gyermekkel magasabb az alapfokú végzettségű roma nők átlagos gyermekszáma, mint az alapfokú végzettségű nem roma nőké (2. ábra). A középfokú végzettségű roma és nem roma nők átlagos gyermekszáma már jobban hasonlít egymáshoz, születési kohorsztól és lakóhelytől függetlenül; a felsőfokú végzettségű nők körében pedig ez az érték mind a négy országban csaknem azonos vagy nagyon hasonló. Sőt, a legfiatalabb (30–34 éves) magasan képzett magyarországi roma nők (87, 1977–1981-ben született nő) körében már alacsonyabb is az átlagos gyermekszám, mint a hasonló korú és hasonlóan képzett magyar nemzetiségű nők körében. Ugyanez az összefüggés tapasztalható Szerbiában is, ahol az 1952–1956 és az 1972–1976 között született felsőfokú végzettségű roma nők átlagosan kevesebb gyermeket szültek, mint a hasonló korú és végzettségű szerb nemzetiségűek.

Szlovákiában eltérő az etnikum és iskolai végzettség szerinti termékenységi minta. Igaz, a magasabb képzettségű roma és nem roma nőknek itt is kevesebb gyermekük van, mint az alacsony iskolai végzettségűeknek, de egyes születési kohorszokban nem tudtuk kimutatni a negatív lineáris összefüggést.⁷ A konvergencia azonban itt is fellelhető, hiszen a roma és nem roma felsőfokú végzettségű nők termékenysége között egyre kisebbek a különbségek. Romániában hasonló összefüggésekre vizsgáltnak rá az adatok, bár a legfiatalabb és legidősebb születési kohorszhoz tartozó, felsőfokú végzettségű roma és nem roma nők átlagos gyermekszáma nem konvergál. Feltételezésünk szerint a fiatalok – és talán képzetesebbek – elvándorlása az országból befolyásolhatja

⁷ Az adatok azt mutatják, hogy éppen a magasabb végzettségű roma nemzetiségű nők azok, akik nem vallották be a gyermekszámot (3. melléklet). Elképzelhetőnek tartjuk, hogy éppen azok a magasan képzett roma nők, akik nem akarták vagy nem merték bevallani, hogy hány gyermekük született, az átlagosnál (és a roma közösségben megszokottnál, elvártnál) kevesebb gyermeket vállaltak. A magasan képzett nők körében azért is lehet alacsonyabb a (nem bevallott) átlagos gyermekszám, mert nagy valószínűséggel körükben is kisebb annak az esélye, hogy párt találjanak maguknak, akárcsak Magyarországon (Durst et al., 2021). Ha bevallották volna az alacsonyabb gyermekszámot, akkor „leesett” volna körükben is az átlagos gyermekszám értéke.

ezt a konvergenciahiányt, de egyelőre nem rendelkezünk megbízható ismerettel arról, hogy a nemzetiség, iskolai végzettség és az elvándorlás közötti kapcsolat hogyan érinti a termékenységet.

2. ábra. Átlagos gyermekszám születési kohorsz, iskolai végzettség* és nemzetiség szerint, 2011



* a = alapfokú végzettség, k = középfokú végzettség, f = felsőfokú végzettség. Saját számítás.

Forrás: Magyarország, Szlovákia, Szerbia: 2011. évi népszámlálás, teljes körű népességi adatok. Románia: 2011. évi népszámlálás 10%-os mintája, IPUMS – International.

A fentebb bemutatott összefüggések alapján megbízhatóan kijelenthetjük, hogy a romák magas termékenysége összetételhatást tükröz. A roma népesség magas termékenysége minden bizonnyal azzal függ össze, hogy az alacsony iskolai végzettségű roma nők aránya a roma női populáción belül messze magasabb, mint a közepes vagy magas végzettséggel ren-

delkezőké. A *társadalmi jellemzők* hipotézisét csak a magasan képzett nők körében tudtuk igazolni, akiknél a roma és nem roma nemzetiségű nők termékenysége nem különbözik; az alacsony iskolai végzettségű romák és nem roma nemzetiségűek átlagos gyermekszáma azonban igen. A *kisebbségi státus* hipotézist pedig nem tudtuk a számításainkkal alátámasztani, hiszen a magasan képzett roma nők termékenysége nem minden vizsgált esetben volt alacsonyabb, mint a magasan képzett magyar/szlovák/román/szerb nemzetiségűeké.

A MAGYARORSZÁGI ROMA ÉS A NEM ROMA NEMZETISÉGŰ NŐK TERMÉKENYSÉGE AZ ELTÉRŐ ETNIKAI KONCENTRÁCIÓJÚ TERÜLETEKEN

Elemzésünk során arra is kíváncsiak voltunk, hogy az iskolai végzettséggel mért strukturális hatások mellett a népszámlálási adatbázis alkalmas-e arra, hogy valamilyen kontextuális vagy kulturális hatást is kimutathassunk a kelet-közép-európai roma nők termékenységében. Mivel csak a magyarországi népszámlálás egyéni szintű adataihoz férünk hozzá (ellenőrzött, zárt rendszerű kutatásosobai körülmények között), és csak ebben az adatbázisban tudtuk lehatárolni az egy-egy lakótömbben (szomszédságban) élő népességet, a termékenység lakóhelyi etnikai koncentráció szerinti elemzését csak a magyarországi adatokon végeztük el. Nem mellékes, hogy a magyarországi népszámlálási adatok lehetőséget biztosítanak arra, hogy egy viszonylag nagyobb nemzetiségi kisebbségi létszámmal dolgozhassunk, hiszen a magyarországi 2011. évi népszámlálás során a kettős identitás felvállalására is volt lehetőség. Így már azokat a személyeket is be tudtuk vonni az elemzésünkbe, akik a második nemzetiségi kérdés alapján vallották magukat roma nemzetiségűnek. Így a következő elemzéseinkben a roma nők csoportját kibővítettük: azokat a nőket tekintjük romának, akiknek akár az első, akár a második nemzetisége roma, vagy az anyanyelvük roma, vagy a roma nyelvet használják, amikor a barátaikkal, családtagjaikkal beszélgetnek, vagy ha ismerik a roma nyelvet (KSH, 2011). Ezáltal a vizsgált születési kohorszokhoz tartozó, elsődleges roma nemzetiségű nők számát 23.275-ről 57.627 főre emeltük. Ezen roma nők átlagos gyermekszámát vizsgáljuk meg aszerint, hogy milyen roma-népességarányú lakótömbben élnek: ahol a romák aránya 5% alatti, 5 és 20% közötti, 20 és 40%

közötti vagy ahol 40% vagy ennél magasabb.⁸ Természetesen összehasonlítva az ugyanezekben a lakótömbökben élő, magukat magyarnak (nemzetiség, anyanyelv vagy beszélt nyelv alapján) valló nők átlagos gyermekszámával.

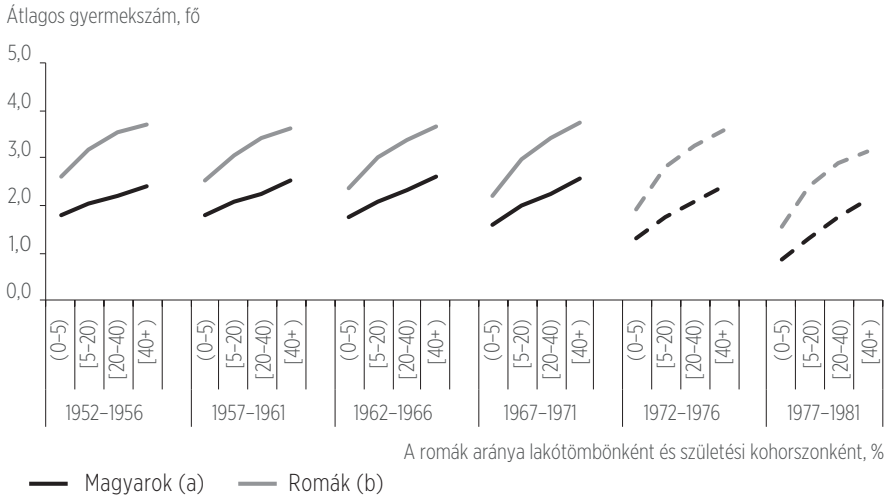
A 3. ábrán bemutatjuk, hogy a kohorsztermékenység és a lakóhelyi koncentráció mértéke között pozitív az összefüggés minden születési kohorszban: minél magasabb a roma népesség aránya egy lakótömbben, annál magasabb az ott élő nők átlagos gyermekszáma is, a roma és a nem roma nők körében egyaránt. Erre az összefüggésre más kvalitatív vizsgálatok is rávilágítottak: ha a többségi nemzetiségű (magyar) népesség tagjai olyan településeken élnek, ahol a romák többségben vannak, akkor a magyarok átveszik a helyi többség bizonyos viselkedési elemeit (Gyenei, 1993).

A legalacsonyabb és a legmagasabb koncentrációjú lakótömbökben élő nők átlagos gyermekszámában mért különbségek nagyobbak a romák, mint a nem roma magyarok körében, függetlenül születési évüktől: míg a magyarok körében születési kohorszokként 0,61 és 1,24 pont között mozog ez a különbség, addig a roma nők körében 1,10 és 1,66 pont között. A 3. ábráról azt is leolvashatjuk, hogy a roma nők kohorsz-termékenysége a koncentráció minden szintjén magasabb, mint a magyar nőké. Ebben az esetben is, akárcsak az iskolai végzettségnél, láthatóak a konvergencia jelei. Minél alacsonyabb a koncentráció szintje, annál kisebb az átlagos gyermekszámában mért különbség a roma és a magyar nem roma nők között. Míg azokban a lakótömbökben, ahol a legmagasabb a romák aránya, a roma és magyar nők átlagos gyermekszámában mért különbség 1,02–1,32 pont (születési kohorszok szerint), addig azokban a lakótömbökben, ahol alacsony a romák aránya, alig 0,60–0,80 pont a különbség.

Ezek az eredmények megerősítik a szubkulturális, és részben a kisebbségi hipotézist, mivel az alacsony státuszú, kisebbségi helyzetben és etnikailag koncentrált szubkulturális enklávékban élő roma nők termékenysége messze magasabb, mint azon roma nőké, akik etnikailag kevésbé koncentrált környezetben élnek. Itt emeljük ki, hogy azokban a lakótömbökben, ahol magas a romák aránya, a magyar nemzetiségű nők termékenysége szintén magasabb, mint azon magyar nemzetiségű nőké, akik etnikailag kevésbé koncentrált lakótömbökben élnek.

⁸ A 2011. évi népszámlálási adatbázis összesen 183.398 lakótömböt azonosít be. Ezek közül csak azokat a lakótömböket vontuk be az elemzésbe, amelyekben legalább 15 személy élt, és közülük legalább egy roma nemzetiségű volt. Az így kiválasztott lakótömbökben összesen 57.529, 30–59 éves roma nő élt és 877.637 (csak) magyar nő.

3. ábra. Átlagos gyermekszám születési kohorsz, nemzetiség és a romák lakóhelyi koncentrációja szerint Magyarországon, 2011



^a Magyarok azok, akik magyar nemzetiségűnek vallották magukat, vagy magyar anyanyelvűnek, vagy magyarul beszélnek barátaikkal, családtagjaikkal, vagy ismerik a magyar nyelvet (és a romát ezen kérdések közül egyikre sem említették).

^b Romák azok, akik roma nemzetiségűek, vagy roma anyanyelvűek, vagy roma nyelven beszélnek barátaikkal, családtagjaikkal, vagy ismerik a roma nyelvet.

Megjegyzés: Szaggatott vonallal azt jeleztük, hogy ezen nők körében még nem beszélünk befejezett termékenységről.
Forrás: 2011. évi népszámlálás, Magyarország. Teljeskörű népességi adatok. Saját számítás.

AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS ETNIKAI KONCENTRÁCIÓ EGYÜTTES HATÁSA A ROMA NŐK TERMÉKENYSÉGÉRE MAGYARORSZÁGON

A kohorsztermékenység és az etnikum, iskolai végzettség, etnikai koncentráció mértékének együttes vizsgálatával ebben a fejezetben áttekintjük, hogyan módosítja egy-egy tényező a másik kettő kapcsolatát, ezáltal is közelebb kerülve ahhoz, hogy szétválasszuk az egymással is összekapcsolódó, egymás hatását is felerősítő (vagy gyengítő) összefüggéseket. A 4. ábrán látható, hogy az iskolai végzettség alapfokú és felsőfokú szintjein eltérően alakul a nemzetiség és az etnikai koncentráció kapcsolata a termékenységgel. Egyrészt úgy tűnik, hogy a magas iskolai végzettség egyértelműen meghatározza a termékenység szintjét: a felsőfokú végzettségű magyar (és nem roma) nők átlagos gyermekszáma nagyon hasonló az ugyanilyen iskolai végzettségű roma nők átlagos gyermekszámához, függetlenül az etnikai koncentráció szintjétől a la-

kötömbben. A magasan képzett nők körében a roma és magyar (nem roma) nők termékenysége közötti különbség viszonylag állandó és kis mértékű. A roma nők körében kisebb ingadozások figyelhetők meg az etnikai koncentráció szerint, ami annak köszönhető, hogy az etnikailag koncentrált lakótömbökben élő magasan képzett roma nők száma alacsony, különösen az idősebb születési kohorszokban.⁹ Összességében azt látjuk, hogy a felsőfokú végzettségű nők körében az etnikum, illetve a koncentráció mértéke nem befolyásolja az átlagos gyermekszámot.

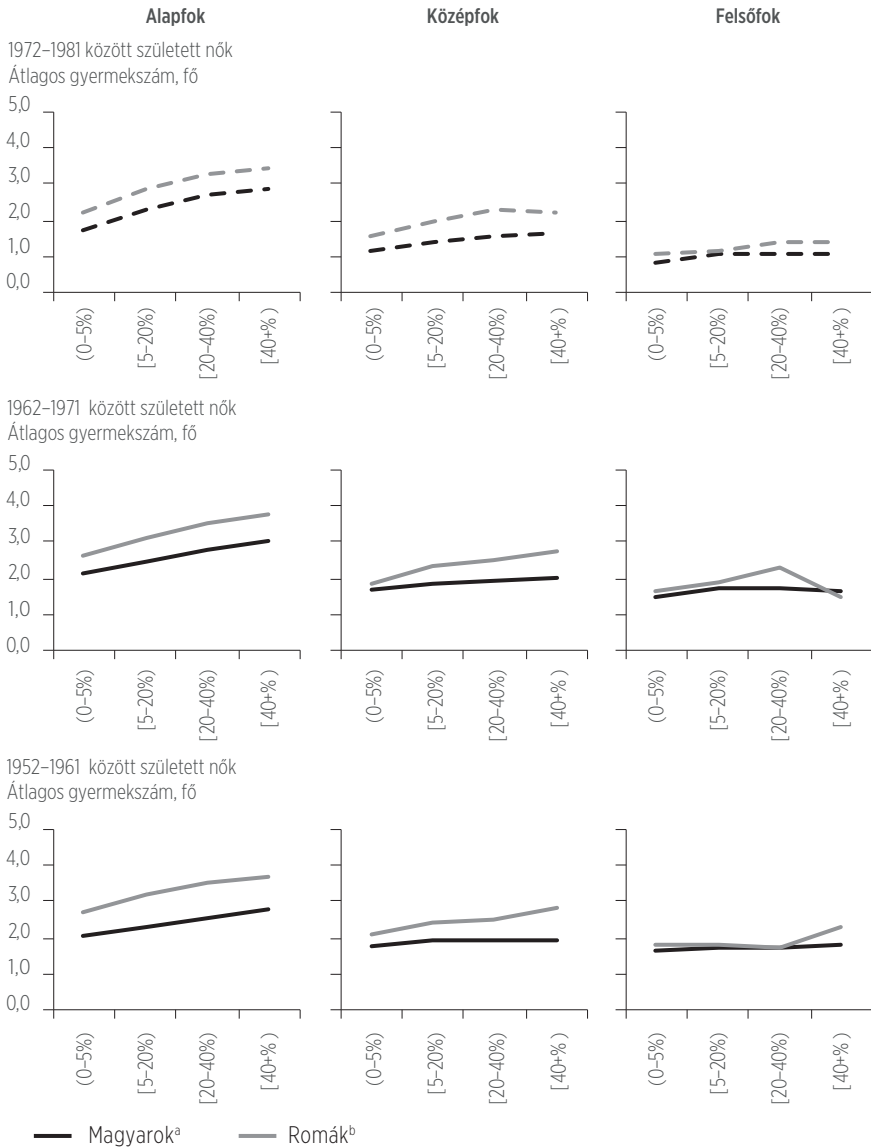
A skála másik végén, az alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező nők körében az etnikai koncentráció mértéke egyértelműen összefügg a termékenység szintjével: nemzetiségtől függetlenül, minél magasabb a romák aránya a lakótömbben, annál magasabb az ott élő roma és nem roma nők átlagos gyermekszáma. Az etnikai hovatartozás nem moderálja ezt az összefüggést, a koncentráció szintjétől függetlenül, a roma nők átlagos gyermekszáma mindig magasabb, mint a nem roma nőké.

A középfokú iskolai végzettségű nők körében az etnikai koncentráció és a kohorsztermékenység közötti összefüggés eltérő erősségű a roma és a magyar (nem roma) nők körében. A roma nők esetében ez a kapcsolat pozitív irányú: a termékenység növekszik, ahogy a lakótömbi etnikai koncentráció növekszik. Mindeközben a magyar, nem roma nők körében alig észlelhető ez a pozitív kapcsolat: az átlagos gyermekszám viszonylag állandó, függetlenül attól, hogy a magyar nők milyen roma-koncentrációjú lakótömbben élnek. Mivel a magyar nők körében viszonylag állandó az átlagos gyermekszám, de a roma nők körében ez növekszik, a két nemzetiség termékenysége divergál, ahogy növekszik a lakótömbökben élő romák aránya.

Más szóval, míg az iskolai végzettség és az etnikai koncentráció szorosan összefügg az átlagos gyermekszámmal, mind a roma, mind a magyar nők körében, addig az etnikai koncentráció szintjének elsősorban a roma nők körében van szerepe, és kevésbé a nem romák körében, de ez iskolai végzettség függvényében változó.

⁹ Az etnikailag koncentrált területeken élő, magasan képzett roma nők száma alacsony volt a legidősebb születési kohorszban (1952–1961-ben születettek): csak négyen éltek olyan lakótömbben, ahol a roma népesség aránya 20–40% volt; hárman pedig olyan környéken, ahol a romák aránya meghaladta a 40%-ot. Ugyanakkor a legfiatalabb (1972–1981 közt született) generációból 22 magasan képzett roma nő élt olyan lakótömbökben, ahol a romák aránya meghaladta a 40%-ot. Ezek az abszolút számok azt jelölik, hogy az átlagos gyermekszám arányban igencsak alacsony a nevező.

4. ábra. Átlagos gyermekszám a nők születési kohorsza, nemzetisége, iskolai végzettsége és lakóhelyi koncentráció szintje szerint Magyarországon, 2011



^a Magyarok azok, akik magyar nemzetiségűnek vallották magukat, vagy magyar anyanyelvűnek, vagy magyarul beszélnek barátaikkal, családtagjaikkal, vagy ismerik a magyar nyelvet (és a romát ezen kérdések közül egyikre sem említették).

^b Romák azok, akik roma nemzetiségűek, vagy roma anyanyelvűek, vagy roma nyelven beszélnek barátaikkal, családtagjaikkal, vagy ismerik a roma nyelvet.

Megjegyzés: Szaggatott vonallal azt jeleztük, hogy ezen nők körében még nem beszélünk befejezett termékenységről.

Forrás: Saját számítás a 2011. évi háztartás és népszámlálás alapján, Magyarország. Teljes népességi adatok.

ÖSSZEGRZÉS

Tanulmányunkkal Kelet-Közép-Európa egyik jelentős etnikai kisebbségének, a roma nemzetiségű népesség sajátos termékenységi viselkedésének megértéséhez kívántunk hozzájárulni. Összehasonlító elemzésünkben négy ország népességének adatait elemeztük, és kimutattuk, hogy a romák termékenységi magatartása ezekben az országokban nagyon hasonló, akár összességében, akár a születési kohorszok szerinti és közötti összevetésben vizsgáljuk. Számításaink azt is megerősítik, hogy a roma nők iskolai végzettsége erőteljesen befolyásolja a roma nők átlagos gyermekszámát. Végül Magyarország példáján keresztül azt mutattuk be, hogy a többségi nemzetiségű társadalommal való potenciális találkozási felület nagysága, amelyet a lakótömb roma etnikai koncentrációjával mértünk, szintén összefügg a női termékenységgel. Ismereteink szerint eddig nem született összehasonlító elemzés a roma nemzetiségű nők kohorsztermékenységéről a poszt szocialista országokban, népszámlálási – azaz kvázi teljes körű lakossági – adatok alapján. Nem ismerünk olyan elemzést sem, amely szisztematikusan összehasonlította volna a roma és a nem roma többségi nemzetiségű nők kohorsztermékenységét több országra kiterjedően az iskolai végzettséggel mért társadalmi-gazdasági státusuk szerint, vagy az iskolai végzettség és az etnikai koncentráció együttes hatását elemezte volna erre a mutatóra. Ezen tényezők összefüggéseinek bemutatása a négy kiválasztott kelet-közép-európai országban új információval járulhat hozzá a kisebbségek fertilitásának kutatásához.

Tanulmányunk első célja az volt, hogy négy különböző országban összehasonlítsuk a roma és a többségi nemzethez tartozó nem roma nők kohorsztermékenységét az iskolai végzettség eltérő szintjein. A vizsgált négy ország mindegyikében a roma nemzetiségű nők kohorsztermékenysége – átlagos gyermekszámmal mérve – messze meghaladja az országos, illetve a többségi nemzetiségű nők termékenységét. Ugyanakkor a roma nők termékenységi viselkedése – a korai és a magas termékenység – nagyon hasonló az egyes országok között. Számításaink azt jelzik, hogy az általunk vizsgált országokban a nők iskolai végzettségi szintje összefügg a termékenységi magatartásukkal: a roma és a többségi nemzetiségű nők átlagos gyermekszámában mért különbség csökken, ahogy az iskolai végzettségük növekszik, és a magasan képzett roma és nem roma nők termékenysége vagy azonos, vagy nagyon hasonló. Azaz úgy tűnik, hogy ez az eredmény összhangban van a *társadalmi jellemzők* hipotézisével, de nincs összhangban a *kisebbségi csoport státus hipotézisével*. Habár fenntartjuk, hogy adataink nem támasztják alá egyöntetűen a kisebbségi hipotézist, még-

sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy három olyan csoportot is találtunk, amikor a magasan képzett kisebbségi nők termékenysége alacsonyabb volt, mint a magasan képzett többségi nemzetiségű nőké: Magyarországon az 1977–1981, míg Szerbiában az 1952–1956, és az 1972 és 1976 között született nők körében.

A magyarországi népszámlálási adatok alapján lehetőségünk volt az egyes lakótömbökben (közvetlen szomszédságokban) élő népességet aszerint is csoportosítani, hogy a lakótömb népességének hány százaléka roma nemzetiségű, azaz egy etnikai koncentrációs mérőszámmal is tudunk dolgozni. Tanulmányunk második célja az volt, hogy megnézzük, ezen etnikai koncentráció szerint hogyan alakul a roma nők és a többségi nemzethez tartozó, nem roma nők kohorsztermékenysége Magyarországon. Habár ezt a mérőszámot mások a szubkulturális jellemzők mutatójaként használták (Wilson és Kuha, 2018), nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy az etnikailag koncentrált területekre jellemző olyan strukturális korlátok, mint a lakóterület regionális vagy társadalmi-gazdasági deprivációja is befolyásolhatják a termékenységet. Számításaink azt mutatják, hogy az etnikai koncentráció bármelyik szintjét is nézzük, a roma nők termékenysége magasabb, mint a magyar, nem roma nőké. Ugyanakkor azon lakótömbökben élő roma és nem roma nők körében, ahol az etnikai koncentráció alacsony, az átlagos gyermekszám nagyon hasonló, függetlenül a nők születési évétől. Azaz, ha a roma nők olyan lakótömbökben élnek, ahol nagyobb az esélyük a magyar, nem roma népesség szubkultúrájával találkozni, akkor az átlagos gyermekszámuk is alacsonyabb, mint a többi roma nő körében. Ugyanakkor azt is fontos kiemelni, hogy ez egy kétirányú folyamatnak is tűnhet, hiszen a magukat magyarnak valló, és a roma háttérrel semmilyen kontextusban meg sem említő nők termékenysége is alakul a roma környezet hatására.

A termékenység és a három, általunk elemzett háttértényező – nemzetiség, iskolai végzettség és etnikai koncentráció – együttes vizsgálata volt tanulmányunk harmadik célja. Számításaink azt mutatják, hogy ezen összefüggések iránya és erőssége eltérő az iskolai végzettséggel mért társadalmi státusz vagy hierarchia két végpontján. A magasan képzett nők átlagos gyermekszáma nem függ sem az etnikai hovatartozásuktól, sem a lakóhelyük etnikai összetételétől. Az alacsony iskolai végzettségű nők körében azonban mind az etnikai háttér, mind a lakóhely etnikai összetétele összefügg az átlagos gyermekszámmal: ahogy növekszik az etnikai koncentráció, úgy emelkedik az ott élő nők átlagos gyermekszáma is, és nemcsak a roma, hanem a magyar, nem roma nők körében is. Azaz az ilyen lakótömbökben élő magyar, nem roma nők demográfiai viselkedése egyre jobban hasonlít az ugyanitt élő roma nők demográfiai viselkedéséhez. A középfokú végzettségű roma nők körében alacsonyabb az átlagos

gyermekszám, ami azonban az etnikai koncentráció befolyását csak mérsékelni tudja. Ezek az eredmények talán annyiban megerősítik a szubkulturális hipotézist, hogy látjuk, mennyire hasonló a roma nők termékenységi viselkedése mind a négy vizsgált kelet-közép-európai országban, amikor születési évüket és iskolai végzettségüket kontroll alatt tartjuk. Emellett az etnikai koncentrációval összefüggő magasabb termékenység is a kulturális tényezők jelentőségét hangsúlyozza.

Természetesen elemzésünknek számos korlátja van. Először is, a roma népesség identifikálása („Ki a roma?”) nem egyértelmű. Emellett a népszámlálási kérdőívek nemzetiességi vonatkozó kérdéseit több országban önkéntesen kell megválaszolni, nem kötelező jelleggel, így magas a válaszhány. Mindez befolyásolhatja az eredményeket. Másodsor, nagyon körültekintően kell értelmezni a keresztmetszeti következtetéseket, hiszen az iskolai végzettség és termékenység összefüggésének endogenitási problémája jól ismert: a keresztmetszeti adatokból leszűrt következtetések gyengíthetik a társadalmi jellemzők hipotézisének érveit. Harmadsor, lehet, hogy leegyszerűsítés a területi etnikai koncentrációt szubkulturális tényezőként értelmezni, hiszen a romák lakóhelyi koncentrációja szorosan összefügg a marginalizációval, ami egyben utal a strukturális tényezők szerepének fontosságára is. Végül az idődimenzió – mióta élnek az emberek az adott lakótömbben – figyelmen kívül hagyása is gyengítheti következtetéseink érvényességét, hiszen ez is befolyásolhatja a strukturális és kulturális tényezők szerepét a nők termékenységében. További kontextuális és egyéni tényezők bevonása minden bizonnyal megbízhatóbb következtetésekre fog vezetni az elkövetkező kutatásokban, lehetőséget teremtve az említett korlátok leküzdésére és a roma termékenységi magatartás kifinomultabb leírására.

IRODALOM

- Andorka R. (1987). *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest: Gondolat.
- Balbo, N., Billari, F. C. and Mills, M. (2013). Fertility in advanced societies: A review of research. *European Journal of Population/Revue européenne de Démographie*, 29(1), 1–38. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10680-012-9277-y>
- Bálint L. (2022). *Kísérlet a roma népesség várható élettartamának meghatározására*. *Demográfia*, 2022, 65.2-3: 173–209.
- Battaglia, M., Chabé-Ferret, B. and Lebedinski, L. (2017). *Segregation and Fertility: The Case of the Roma in Serbia*, IZA Discussion Papers 10929, Institute of Labor Economics (IZA).
- Berevoescu, I., Cace, S., Costin, D. S., Ilie, S., Marginean, I., Nicolae, D. A., Preda, M., Surdu, M., Serban, M., Voicu, M. and Zamfir, C. (2002). *Indicatorii privind comunitatile de romi din Romania [Indicators for the Roma Communities of Romania]*. Bucharest: Research Institute for the Quality of Life.
- Bezin, E., Chabé-Ferret, B. and De La Croix, D. (2018). *Strategic Fertility, Education Choices and Conflicts in Deeply Divided Societies*. Discussion Paper 2018-11. Institut de Recherches Économiques et Sociales de l'Université catholique de Louvain.
- Chabé-Ferret, B. and Ghidi, P. M. (2013). Differences in fertility behaviour and uncertainty: An economic theory of minority status hypothesis. *Journal of Population Economics*, 26, 887–905. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00148-012-0434-8>
- Day, L. H. (1984). Minority-group status and fertility: A more detailed test of the hypothesis. *Sociological Quarterly*, 25(4), 456–472. DOI: 10.1111/j.1533-8525.1984.tb00204.x
- Dubuc, S. (2017). Fertility and education among British Asian women: a success story of social mobility? *Vienna Yearbook of Population Research* 15 (2017): 269–291. DOI: <https://doi.org/10.1553/populationyearbook2017s269>
- Dupcsik Cs. (2018). *A magyarországi cigányok/romák a hétköznapi és a tudományos diskurzusok tükrében. Szociológiai tanulmányok*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet. Budapest.
- Durst J. (2006). *Kirekesztettség és gyermekvállalás*. PhD Thesis, Corvinus University, Budapest.
- Durst, J. (2011). 'What makes us Gypsies, who knows...?': Ethnicity and reproduction. In Michael M. Stewart, Márton Rövid, (Eds.), *Multi-disciplinary Approaches to Romany Studies*. Budapest: Central European University. 13–34.
- Durst, J. and Bereményi, Á. (2021). "I Felt I Arrived Home": The Minority Trajectory of Mobility for First-in-Family Hungarian Roma Graduates. In Maria Manuela Mendes, Olga Magano, Stefánia Toma, (Eds.), *Social and Economic Vulnerability of Roma People*, 2021, 229–249. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-52588-0>.
- Dusek T. és Kotosz B. (2016). *Területi statisztika*. Akadémiai Kiadó Zrt. 2016.
- European Commission (2011). *An EU framework for national Roma integration strategies up to 2020*. Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, 173.
- Forste, R. and Tienda, M. (1996). What's behind racial and ethnic fertility differentials? *Population and Development Review*, 22, 109–133.
- FRA, UNDP (2012). *The situation of Roma in 11 EU Member States Survey results at a glance*. European Union Agency for Fundamental Rights. ISBN 978-92-9192-932-0 (FRA)

- Frejka, T. (2008). Overview. Chapter 5: Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. In *Demographic Research*, 19, 139–170. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.7
- Frejka, T. and Sardon, J. P. (2003). Fertility trends and prospects in Central and Eastern Europe: The cohort perspective. In Irena E. Kotowska, Janina Józwiak, (Eds.), *Population of Central and Eastern Europe: Challenges and opportunities*. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 91–116.
- Goldscheider, C. and Uhlenberg, P. R. (1969). Minority group status and fertility. *American Journal of Sociology*, 74(4), 361–372. JSTOR, www.jstor.org/stable/2776057.
- Gyenei M. (1993). Létminimum alatt–Jajhalom I. *Statisztikai Szemle*, 16–31.
- Hablicsek L. (2007). Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia*, 50(1), 7–54. ISSN: 2498-6496 (online).
- Haug, W., Courbage, Y. and Compton, P. (2000). *The demographic characteristics of national minorities in certain European states*, Vol. 2. Strasbourg: Council of Europe. Population studies nr. 31. 208p. <https://lib.ugent.be/catalog/rug01:000669873>
- Haug, W., Courbage, Y. and Compton, P. (1998). *The demographic characteristics of national minorities in certain European states*, Vol. 1. Strasbourg: Council of Europe. Demography. Population studies nr. 30. 159p. <https://lib.ugent.be/catalog/rug01:000669875>
- Havas G., Kemény I. és Kertesi G. (2000). A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. In Horváth Ágota, Landau Edit és Szalai Júlia (szerk.), *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 193–201. Első megjelenés: Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap. 1998, 27. 31–33.
- Hoóz I. (1964). A cigányok születési jellegzetességei a sellyei járásban. *Demográfia*, 7(2), 230–243.
- Hoóz I. (1968). *Nemzetiségek demográfiai sajátosságai Baranya megyében*. A Népeség tudományi Kutató Intézet közleményei. 1. 76–126.
- Hoóz I. (1973). *A nemzetiségek demográfiai sajátosságai Baranya megyében II*. A KSH Népeség tudományi Kutató Intézet közleményei. 37.
- Husz I. (2011). Alacsony végzettség – sok gyerek? A magas termékenység néhány területi és etnikai aspektusáról. *Demográfia*, 54(1), 5–22. ISSN: 2498-6496 (online).
- IPUMS (2018). *Minnesota Population Center. Integrated Public Use Microdata Series*, International: Version 7.0 [dataset]. Minneapolis, MN: IPUMS. <https://doi.org/10.18128/D020.V7.0>. *Original data producer: National Institute of Statistics, Romania*.
- IPUMS (2019a). *Minnesota Population Center. Integrated Public Use Microdata Series*, International: Version 7.0 [dataset]. Minneapolis, MN: IPUMS. <https://doi.org/10.18128/D020.V7.0>. *Sampling Error Estimation*. https://international.ipums.org/international/sample_design_summary.shtml
- IPUMS (2019b). *Minnesota Population Center. Integrated Public Use Microdata Series*, International: Version 7.0 [dataset]. Minneapolis, MN: IPUMS. <https://doi.org/10.18128/D020.V7.0>. *IPUMS User Note: Issues Concerning the Calculation of Standard Errors (i.e., variance estimation) Using IPUMS Data Products*. https://international.ipums.org/international/resources/misc_docs/user_note_variance.pdf
- Jalovaara, M. Neyer, G., Andersson, G., Dahlberg, J., Dommermuth, L., Fallesen, P- and Lappégård, T. (2019). Education, gender, and cohort fertility in the Nordic countries. *European Journal of Population*, 35(3), 563–586. DOI: 10.1007/s10680-018-9492-2

- Janky, B. (2005). The social position and fertility of Roma women. In Ildikó Nagy, Marietta M. Pongrácz, István György Tóth, (Eds.), *Changing Roles: Report on the situation of women and men in Hungary*. Budapest: TÁRKI, 132–145.
- Johnson, N. E. (1979). Minority-group status and the fertility of black Americans, 1970: A new look. *American Journal of Sociology*, 84(6), 1386–1400.
DOI: <https://doi.org/10.1086/226939>
- Johnson, N. E. and Nishida, R. (1980). Minority-group status and fertility: A study of Japanese and Chinese in Hawaii and California. *American Journal of Sociology*, 86(3), 496–511. DOI: <https://doi.org/10.1086/227278>
- Kalibova, K. (1999). The demographic characteristics of Roma/Gypsies in selected countries in Central and Eastern Europe. *The Demographic Characteristics of National Minorities in Certain European States*, Vol. 1, 169–206. Council of Europe.
- Kemény I., Janky B. és Lengyel G. (2004). *A magyarországi cigányság helyzete 1973–2003*. Budapest: Gondolat-MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kemény I. és Janky B. (2003). A cigány nemzetiségi adatokról. *Kisebbségkutatás*, 2, 309–315.
- Kennedy, R. E. (1973). Minority group status and fertility: The Irish. *American Sociological Review*, 38, 85–96. DOI: <https://doi.org/10.2307/2094333>
- Koytcheva, E. and Philipov, D. (2008). Bulgaria: Ethnic differentials in rapidly declining fertility. *Demographic Research*, 19, 361–402. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.13
- Krémer B., Bói K., Kurucz E., Mód P., Ottuchák M. és Pál Zs. (2010). *Issue-paper: A társadalmi kirekesztés által különösen veszélyeztetett csoportok (romák, megváltott munka-képességűek) empirikus kutatása elé*. TÁMOP 5.4.1 munkaanyag. <http://modernizacio.hu/old/index.php?page=dokumentum&piller=5&dokid=32>
- KSH (2011). *Népszámlálás 2011*. Módszertani megjegyzések és fogalmak. <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/modszertan.pdf>
- Kulu, H. and Hannemann, T. (2016a). Why does fertility remain high among certain UK-born ethnic minority women? *Demographic Research*, 35, 1441–1488. DOI: 10.4054/DemRes.2016.35.49
- Kulu, H. and Hannemann, T. (2016b). Introduction to research on immigrant and ethnic minority families in Europe. *Demographic Research*, 35, 31–46. DOI: 10.4054/DemRes.2016.35.2
- Kulu, H., Milewski, N., Hannemann, T. and Mikolai, J. (2019). A decade of life-course research on fertility of immigrants and their descendants in Europe. *Demographic Research*, 40, 1345–1374. DOI: 10.4054/DemRes.2019.40.46
- Kushen, R. (Ed.) (2015). *Roma Inclusion Index 2015*. Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation, Budapest.
- Ladányi J. és Szelényi I. (2000a). Ki a cigány? In Horváth Á., Landau E. és Szalai J., (szerk.), *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 179–191. Első megjelenés: Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap. 1997, 26. 3–6.
- Ladányi J. és Szelényi I. (2000b). Az etnikai besorolás objektivitásáról. Horváth Á., Landau E. és Szalai J., (szerk.), *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 203–209. Első megjelenés: Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap. 1998, 27/3. 34–35.

- Ladányi J. és Szelényi I. (2000c). Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról. Horváth Á., Landau E. és Szalai J., (szerk.), *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 239–241. Első megjelenés: Replika: szociológiai viták és kritikák: társadalomtudományi folyóirat. 1998, 30. 179–181.
- Martin, T. F. (2020). Toward a Theory of Fertility and Ethnic Social Capital. *Marriage & Family Review* 56(1), 1–19. DOI: 10.1080/01494929.2019.1630046
- Messing, V. (2014). Methodological puzzles of surveying Roma/Gypsy populations. *Ethnicities*, 14(6), 811–829. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468796814542180>
- Milewski, N. (2007). First child of immigrant workers and their descendants in West Germany: Interrelation of events, disruption, or adaptation? *Demographic Research* 17 (2007): 859–896.
- Muresan, C., Haragus, P-T., Haragus, M. and Schröder, C. (2008). Romania: Childbearing metamorphosis within a changing context. *Demographic Research*, 19, 855–906. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.23
- Obádovics Cs., Bálint L., Durst J., Szabó, L. és Spéder, Zs. (2019). *A roma népesség előre-számítása 2050-ig*. Jelentés a Belügyminisztérium részére. Kézirat. KSH Népeségutódományi Kutatóintézet. 2019. Budapest.
- Potancoková, M., Vaňo, B., Pilinská, V. and Jurčová, D. (2008). Slovakia: Fertility between tradition and modernity. *Demographic Research*, 19, 973–1018. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.25
- Preda, M-D. (2010). Demographic behaviour of the Roma population – between tradition and modernity. Case Study: Oltenia Region, Romania. *Human Geographies*, 4(1), 105–119.
- Ritchey, P. N. (1975). The effect of minority group status on fertility: A reexamination of concepts. *Population Studies*, 29(2), 249–257. DOI: 10.1080/00324728.1975.10410202
- Shain, M. (2019). Understanding the demographic challenge: Education, orthodoxy and the fertility of American Jews. *Contemporary Jewry*, 39(2), 273–292. DOI: 10.1007/s12397-018-9249-6
- Sly, F. D. (1970). Minority group status and fertility: An extension of Goldscheider and Uhlenberg. *American Journal of Sociology*, 76(3), 443–459. <https://www.jstor.org/stable/i328979>
- Sobotka, T. (2011). Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 36(2), 246–296. DOI: 10.2307/41151282
- Sobotka, T., Šťastná, A., Zeman, K., Hamplová, D. and Kantorová, V. (2008). Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Demographic research*, 19, 403–454. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.14
- Spéder Zs. (2022). A hazai „roma kötődésű” népesség termékenységi magatartásának egyes jellemzői. (Előtanulmány egy népességelőre-számításhoz). In Szabó Laura (szerk.), *Roma népességi viszonyok 1991–2011*. Demográfia különszám. Megjelenés alatt. 155–172.
- Šprocha, B. (2017). Rómska populácia na Slovensku a kohortná plodnosť rómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011 [Szlovákia roma lakossága és a roma nők kohorsztermékenysége a 2011-es népszámlálási és háztartási népszámlálás eredményei szerint]. *Demografie*, 59(2), 118–131.

- Šprocha, B. and Bleha, B. (2018). Does socio-spatial segregation matter? 'Islands' of high Romany Fertility in Slovakia. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 109(2), 239–255. DOI: <https://doi.org/10.1111/tesg.12270>
- Šprocha, B. and Tišliar, P. (2019). Fertility and religious belief: olda and new relationships in Slovakia. *Journal for the Study of Religions & Ideologies* 18.52. ISSN 1583-0039.
- Šprocha, B. and Ďurček, P. (2017). Rómovia na Slovensku v sčítaniach obyvateľov 1980–2011 [Romák Szlovákiában az 1980–2011. évi népszámlálásban] Bratislava. Available: INFOSTAT.
- Szabó, L., Kiss, I., Šprocha, B. and Spéder, Zs. (2020). *Fertility of Roma minorities in Central and Eastern Europe*. Working Papers on Population, Family and Welfare, (34). KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Szabó, L., Kiss, I., Šprocha, B. and Spéder, Zs. (2021). Fertility of Roma Minorities in Central and Eastern Europe. *Comparative Population Studies*, 46, 387–424
- Tátrai, P. (2011). Ethnic residential segregation in three cities in northwest Romania. *Hungarian Geographical Bulletin*, 60(2), 189–216. <https://ojs3.mtak.hu/index.php/hungeobull/article/view/3043>.
- Tátrai, P., Pálóczi, Á., Pásztor, I. Z., & Péntzes, J. (2017). Etnikai besorolási gyakorlatok. A cigánység külső kategorizálását befolyásoló tényezők. *SOCIO. HU: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE*, 7(2), 45–65.
- Vaňo, B. (2002). *Projection of Roma Population in Slovakia until 2025*. Bratislava: Institute of Informatics and Statistics Demographic Research Centre. Bratislava, November 2002.
- Vaňo, B. and Haviarová, E. (2003). Roma population demographic trends. In Michal Vašečka, Martina Jurásková, Tom Nicholson, (Eds.), *Čačipen pal o Roma: A Global Report on Roma in Slovakia*. Bratislava: Institute for Public Affairs. 297–310.
- Wilson, B. (2019). The intergenerational assimilation of completed fertility: comparing the convergence of different origin groups. *International Migration Review* 53.2 (2019): 429–457. DOI: 10.1177/0197918318769047
- Wilson, B. (2020). Understanding how immigrant fertility differentials vary over the reproductive life course. *European Journal of Population* 36.3 (2020): 465–498. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10680-019-09536-x>
- Wilson, B. and Kuha, J. (2018). Residential segregation and the fertility of immigrants and their descendants. *Population, Space and Place*, 24(3), e2098. DOI: 10.1002/psp.2098
- Zakharov, S. (2008). Russian Federation: From the first to second demographic transition. *Demographic Research*, 19, 907–972. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.24
- Zakharov, V. S. (2017). *Fertility Trends and its Ethnic Dimensions in Russia in During the Last Three and Half Decades*. Presentation at the Fertility of Migrants and Minorities Workshop, 6–8 February, Leibniz University, Hanover.
- Zamfir, C. and Preda, M., (Eds.) (2002). *Romii în România* [Cigányok Romániában]. Bucharest: Editura Expert.

MELLÉKLETEK

1. melléklet. Az elemzésbe bevont népesség létszáma és demográfiai jellemzői

Többségi/kisebbségi nemzetiségű népesség	Népesség, ezer fő	30–59 éves nők száma	A 30–59 éves nők megoszlása iskolai végzettség szerint (alapfok-középfok-felsőfok), %	Éveszületett gyermekek száma: válaszhiány a 30–59 éves nők körében
MAGYARORSZÁG				
Magyar	8.227	1.815.607	19 – 56 – 25	
Roma (1. nemzetisége)	130	23.275	86 – 13 – 1	
Roma kötődésű ^a	327	57.627	82 – 14 – 4	
Válaszhiány	1.467			
ROMÁNIA^b				
Román	16.792	3.683.220	29 – 51 – 20	
Roma	621	102.767	90 – 9 – 1	
Válaszhiány	1.237			
SZLOVÁKIA^c				
Szlovák	4.352	975.709	8 – 65 – 21 – (6)	62.217
Roma	105	15.866	66 – 15 – 1 – (18)	3.035
Válaszhiány	382			
SZERBIA				
Szerb	5.988	1.292.021	22 – 55 – 22	
Roma	147	25.658	92 – 7 – 0,5	
Válaszhiány	252			

^a Magyarország: roma kötődésűek, akik „romával” (vagy beás, oláh cigány stb. vagy bármely más roma kián) válaszoltak az elsődleges vagy a másodlagos nemzetiségre, vagy anyanyelvre, vagy a barátokkal és a családdal beszélt nyelvre vagy az ismert nyelvre vonatkozó kérdésekre.

^b Románia: az iskolai végzettség nemzetiségek szerinti megoszlása az IPUMS 10%-os mintájából származik; a román és a roma minta nagysága: N = 366.776 és N = 10.186.

^c Szlovákia: az iskolai végzettség megoszlásánál zárójelben tüntettük fel a nem válaszoló arányát.

Forrás: 2011. évi népszámlálás, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szerbia. Teljes körű népességi adatok.

2. melléklet. *Átlagos gyermekszám a nők körében születési kohorsz szerint, a kiválasztott országokban, 2011*

Születési kohorsz	MAGYARORSZÁG	ROMÁNIA	SZLOVÁKIA	SZERBIA
1952–1956	1,91	1,99	2,29	1,83
1957–1961	1,95	1,97	2,24	1,83
1962–1966	1,93	1,86	2,14	1,80
1967–1971	1,82	1,61	2,02	1,74
1972–1976	1,55	1,54	1,76	1,60
1977–1981	1,09	1,28	1,30	1,26

Forrás: 2011. évi népszámlálás, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szerbia. Teljes körű népességi adatok.

3. melléklet. *Élveszületett gyermekek száma: a kérdésre nem válaszolók aránya a nők korcsoportja, nemzetisége és iskolai végzettsége szerint, Szlovákia, 2011*

(%)

Nemzetiség, korcsoport	Általános vagy alacsonyabb	Középfokú szakképzés	Középfokú, gimnázium	Felsőoktatás
Szlovák				
30–34	6	5	6	6
35–39	4	3	4	5
40–44	7	5	4	5
45–49	7	5	4	5
50–54	6	6	4	6
55–59	6	7	4	7
Roma				
30–34	8	9	22	24
35–39	5	8	11	44
40–44	12	14	42	43
45–49	13	18	44	52
50–54	14	25	36	36
55–59	13	32	19	38

Forrás: 2011. évi népszámlálás, Szlovákia. Teljes körű népszámlálási adatok. Saját számítás.

A COMPARATIVE STUDY OF THE FERTILITY OF THE ROMA POPULATION IN FOUR EAST-CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES

ABSTRACT

We analyse the cohort fertility of the Roma population from Hungary, Slovakia, Romania and Serbia, based on national population census data from 2011. We also explore the correlation between fertility and nationality, controlled for educational level and ethnic residential concentration in Hungary.

The cohort fertility of Roma women is far above the majority population's average for all birth cohorts and in each country but the educational level of women modifies this relationship. The fertility of high educated Roma and majority women is converging.

The exposure to majority behaviour also counts. The lower the Roma concentration at the residential level, the smaller the difference between Roma and majority women fertility is in Hungary. Completed education and residential concentration exert different forces at the two ends of educational hierarchy. At the upper end, neither concentration nor ethnicity matters; at the lower end, both exposure to ethnic majority behaviour and ethnicity matter.

Keywords: Roma, fertility, education, residential concentration